

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

KUR'ÂN TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

*(el-Eşbâh ve'n-Nezâir
fi'l-Qur'âni'l-Kerîm)*

Mukâtil b. Süleymân
(v. 150 h.)

Tahkik: Dr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte

Tercüme: M. Beşir Eryarsoy

KUR'ÂN TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ
(el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Qur'âni'l-Kerîm)
MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN
(v. 150 h.)

2. bsk. İstanbul 2016

İşaret Yayınları
Hobyar mah. Ankara cad.
Ünal Han, No: 21/1, Cağaloğlu-Fatih
Tel: (0 212) 519 17 28—528 30 63
Fax: (0 212) 528 30 59
isaret@isaretyayinlari.com.tr
www.isaretyayinlari.com.tr

işaret

İŞARET YAYINLARI: 103

Kur'ân Kitâblığı

Kitâbın orijinal adı ve Yazarı
el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Qur'âni'l-Kerîm
Mukâtil b. Süleymân

© İşaret Yayınları

Editör: Prof. Dr. Ömer Aydın

Çeviren
M. Beşir Eryarsoy

Tahkik
Dr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte

Redaksiyon ve Mizanpaj
Ertuğrul Özalp

Dizgi
A. Yücelen

Kapak
Yunus Karaarslan

Baskı-Cilt
Umut Kağıtçılık San. Tk. Limited. ŞTİ.
Tel: (0 212) 637 37 43
Sertifika no: 22826

Mizanpaj Programı: QuarXPress
Karakter/Font: Utopia
Metin: 9.7 pt. (*Satır arası:* 13 pt. *Paragraf arası:* 2 mm.)
Dipnot: 8.5 pt. (*Satır arası:* 11.8 pt.)

ISBN
978-975-350-294-8

Sertifika no: 15826

İşaret Yayınları
Hobyar mah. Ankara cad.
Ünal Han, No: 21/1, Çağaloğlu-Fatih
Tel: (0 212) 519 17 28—528 30 63
Fax: (0 212) 528 30 59
isaret@isaretyayinlari.com.tr
www.isaretyayinlari.com.tr

İÇİNDEKİLER

Çeviri hakkında	55
Önsöz	57
Mukâtil'in hayâtı	59
Mukâtil ve hadîs İlmi	64
Mukâtil ve kelâm İlmi	67
Mukâtil'in Şiilik ve Mürcilik'i	70
Mukâtil ve tefsîr ilmi ile Kur'ân ilmleri	71
Mukâtil'in Tefsîri, rivâyet ve dirâyet tefsîrini bir arada ihtivâ eder	71
Mukâtil'in Tefsîrindeki naklî yön	74
Mukâtil'in Tefsîrindeki aqlî yön.....	74
Mukâtil Kur'ân'ı baştan sona tefsîr eden ilk kişi midir?	76
İlk tefsîr tedvîn edenler.....	80
Mukâtil'in Tefsîri mi, İbn Cüreyc'in Tefsîri mi daha öncedir?	85
Mukâtil ve Kur'ân ilmleri.....	87
Mukâtil'in tefsîr ve Kur'ân ilmlerine dâir te'lif ettiği eserler	92
Mukâtil b. Süleymân'ın <i>el-Vücûh [el-Eşbâh]</i> <i>ve'n-Nezâir</i> Adlı Eseri	93
Kitâbın tahkikinde yaptıklarım	94
Muhakkikin ekledikleri.....	95
Vücûh ve Nezâir İlmi	96
Kitâbın önemi.....	97

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ CÜZ

1. EL-HUDÂ

<i>el-Hudâ</i> , 17 şekilde tefsir edilir:	101
1. <i>el-Hudâ</i> : Beyân	101
2. <i>el-Hudâ</i> : İslâm dîni	102
3. <i>Hudâ</i> : İmân	103
4. <i>Hudâ</i> : Dâî/davetçi	103
5. <i>Hudâ</i> : Ma'rifet	104
6. <i>Hudâ</i> : Kitâblar ve rasûller	104
7. <i>Hudâ</i> : Doğruluk, doğru yolu bulmak	105
8. <i>Hudâ</i> : Muhammed'in durumu	105
9. <i>el-Hudâ</i> : Kur'ân	105
10. <i>el-Hudâ</i> : Tevrât	106
11. <i>Hudâ</i> : İstircâda bulunmaya iletmek	106
12. <i>Lâ yehdî</i> : Hücet/delil ortaya koyamama, delil iqâme edememe, dalâletten dînine iletmeme	106
13. <i>el-Hudâ</i> : Tevhîd	107
14. <i>Hudâ</i> : Sünnet	107
15. <i>Lâ yehdî</i> : Islâh etmez	108
16. <i>el-Hudâ</i> : Hayvânlara ilhâm	108
17. <i>Hudnâ</i> : Tevbe ettik/döndük	108

2. EL-KÜFR

<i>el-Küfr</i> , 4 ma'nâda tefsir edilir:	109
1. <i>el-Küfr</i> : Allâh'ın tevhîdine küfr etmek, O'nu inkâr etmek	109
2. <i>el-Küfr</i> : Hücetin/delilin inkârı	109
3. <i>el-Küfr</i> : Küfrân-ı ni'met/nankörlük	110
4. <i>el-Küfr</i> : Berî/uzak olmak, uzaklaşmak	110

İÇİNDEKİLER

3. EŞ-ŞİRK

<i>eş-Şirk</i> , 3 şekilde açıklanmıştır	111
1. <i>eş-Şirk</i> : Başkasını O'na denk tutarak Allâh'a eş/ortak koşmak	111
2. <i>eş-Şirk</i> : İbâdetten gayri tâ'atte ortak koşmak	111
3. <i>eş-Şirk</i> : Amellerde şirk: riyâ	113

4. SEVÂ'

<i>Sevâ'</i> , 6 ma'nâda tefsir edilir:	113
1. <i>Sevâ'</i> : Âdil/adâletli	113
2. <i>Sevâ'</i> : Orta	113
3. <i>Sevâ'</i> : Apaçık iş/durum	114
4. <i>Sevâ'</i> : Şer'an eşitlik/eşit olmak	114
5. <i>Sevâ'</i> : Kasd [doğru ve mutedil]	114
6. <i>Sevâ'</i> : Onu okuyup okumaman (onlar için) (eşittir, birdir, farksızdır)	115

5. EL-MARAZ

<i>el-Maraz</i> , 4 ma'nâda tefsir edilir:	115
1. <i>el-Maraz</i> : Şekk/şübhe	115
2. <i>el-Maraz</i> : Fücûr	116
3. <i>el-Maraz</i> : Yara/yaralı	116
4. <i>el-Maraz</i> : Cins olarak hastalık, herhangi bir hastalık	116

6. EL-FESÂD

<i>el-Fesâd</i> , 6 ma'nâda tefsir edilir:	117
1. <i>el-Fesâd</i> : Ma'siyet	117
2. <i>el-Fesâd</i> : Helâk	117
3. <i>el-Fesâd</i> : Yağmur ve bitki-ekin kıtlığı	117
4. <i>el-Fesâd</i> : Öldürmek	118
5. <i>el-Fesâd</i> : Bizâtihi fesâd	118

İÇİNDEKİLER

6. <i>el-Fesâd</i> : Sihir/büyü, sihrbaz/büyücü	118
7. EL-MEŞY	
<i>el-Meşy</i> , 4 ma'nâda tefsîr edilir:	119
1. <i>el-Meşy</i> : Devâm etmek, dolaşmak, gidip gelmek	119
2. <i>el-Meşy</i> : Hidâyet	119
3. <i>el-Meşy</i> : Geçmek, geçip gitmek	119
4. <i>el-Meşy</i> : Bizâtihi yürümek.....	119
8. EL-LEBS	
<i>el-Lebs</i> , 4 ma'nâda tefsîr edilir:	120
1. <i>Yelbisûn</i> : Karıştırırlar/karıştırıyorlar	120
2. <i>el-Libâs</i> : Sükûn bulmak/sükûnete ermek	120
3. <i>el-Libâs</i> : Giyilen elbise	120
4. <i>el-Libâs</i> : Sâlih amel.....	121
9. ES-SÛ'	
<i>es-Sû'</i> , 11 ma'nâda tefsîr edilir:	121
1. <i>es-Sû'</i> : Şiddet	121
2. <i>Su'</i> : (Devenin) bacaklarının kesilmesi.....	121
3. <i>es-Sû'</i> : Zinâ-tecâvüz.....	122
4. <i>Sû'</i> : Baras hastalığı	122
5. <i>Sû'</i> : Azâb	123
6. <i>Sû'</i> : Şirk	123
7. <i>Sû'</i> : Sövmek, kötü söz söylemek	123
8. <i>Sû'</i> : (Bir şeyin) en kötü(sü)	123
9. <i>Sû'</i> : Mü'minin işlediği zenb/günâh.....	124
10. <i>Sû'</i> : Zarar, darlık ve sıkıntı.....	124
11. <i>Sû'</i> : Qatl ve hezîmet	124
10. EL-HASENE VE'S-SEYYİE	
<i>el-Hasene ve es-seyyie</i> , 5 ma'nâdadır	124

İÇİNDEKİLER

1. <i>el-Hasene</i> : Zafer ve ğanîmet.....	125
<i>es-Seyyie</i> : Qatl ve hezîmet.....	125
2. <i>el-Hasene</i> : Tevhîd	125
<i>es-Seyyie</i> : Şirk.....	125
3. <i>el-Hasene</i> : Yağmur ve mahsul bolluğu.....	126
<i>es-Seyyie</i> : Yağmurun, mahsul-nebât ve hayr'ın kıtlığı/yokluğu	126
4. <i>es-Seyyie</i> : Dünyâda azâb	126
<i>el-Hasene</i> : Âqıbet	126
5. <i>el-Hasene</i> : Afv ve güzel söz.....	126
<i>es-Seyyie</i> : Qabîh/çirkin söz ve eziyet	126
11. EL-HUSNÂ	
<i>el-Husnâ</i> , 3 ma'nâda tefsîr edilir:.....	127
1. <i>el-Husnâ</i> : Cennet.....	127
2. <i>el-Husnâ</i> : Oğullar.....	127
3. <i>el-Husnâ</i> : Hayr.....	127
12. EL-HİKMET	
<i>el-Hikmet</i> , 5 şekilde tefsîr edilir:	127
1. <i>el-Hikmet</i> : Kur'ân'daki emr ve nehylerden oluşan nasihatlar	127
2. <i>el-Hükm</i> : Fehm [anlama/kavrama] ve ilm	128
3. <i>el-Hikmet</i> : Nübüvvet.....	129
4. <i>el-Hikmet</i> : Kur'ân'ın tefsîri	129
5. <i>el-Hikmet</i> : Kur'ân	129
13. EL-EMR	
<i>el-Emr</i> , 2 ma'nâda tefsîr edilir:	129
1. <i>el-Emr bi'l-ma'rûf</i> : Tevhîdi emretmek/tevhîd ile emretmek.....	129
<i>Nehy 'ani'l-münker</i> : Şirkten nehyetmek	129
2. <i>el-Emr bi'l-ma'rûf</i> : Nebî'ye ittibâ etmek	

İÇİNDEKİLER

ve o'nu tasdik etmek.....	130
<i>ve'l-Münker</i> : Tekzib etmek.....	130
14. EL-MA'RÛF	
<i>el-Ma'rûf</i> , 4 ma'nâda tefsir edilir:	130
1. <i>el-Ma'rûf</i> : Farz	130
2. <i>el-Ma'rûf</i> : Güzel va'd	130
3. <i>el-Ma'rûf</i> : Kadının iddetini tamâmlamasının ardından süslenmesi	131
4. <i>el-Ma'rûf</i> : İnsâna kolay gelen şey	131
15. ET-TÂĞÛT	
<i>et-Tâğût</i> , 3 ma'nâda tefsir edilir:.....	132
1. <i>et-Tâğût</i> : Şeytân.....	132
2. <i>et-Tâğût</i> : Allâh dışında tapınılan putlar.....	132
3. <i>et-Tâğût</i> : Yahûdî Ka'b b. el-Eşref.....	132
16. EZ-ZULUMÂT VE'N-NÛR	
<i>ez-Zulumât ve'n-nûr</i> , 2 ma'nâda tefsir edilir:.....	133
1. <i>ez-Zulumât</i> : Şirk	133
<i>ve'n-Nûr</i> : İmân.....	133
2. <i>ez-Zulumât</i> : Gece	133
<i>ve'n-Nûr</i> : Gündüz	133
17. EZ-ZULUMÂT	
<i>ez-Zulumât</i> , 2 ma'nâda kullanılmıştır.....	133
1. <i>ez-Zulumât</i> : Çeşitli dehşetler/dehşetli hâller.....	133
2. <i>ez-Zulumât</i> : Safhalar/merhâleler	134
18. EZ-ZÂLİMÎN	
<i>ez-Zâlimîn ve tuzlemûn</i> , 7 şekilde tefsir edilir:.....	134
1. <i>ez-Zâlimîn</i> : Müşrikler	134
2. <i>ez-Zâlimîn</i> : Müslümanın şirk dışında işlediği zenb/günâh sebebiyle kendisine zulmetmesi.....	135

İÇİNDEKİLER

3. <i>ez-Zulm</i> : İnsânlara zulmetmek	136
4. <i>ez-Zulm</i> : Eksiklik, eksiltmek	136
5. <i>Zulm</i> : Şirk koşmak ve tekzib etmek sûretiyle kendilerine zulmetmek.....	137
6. <i>Yazlimûn</i> : Cahd/bile bile inkâr ediyorlar	137
7. <i>ez-Zâlimîn</i> : Hırsızlar	137
19. EZ-ZULM	
<i>ez-Zulm</i> , 4 şekilde tefsir edilir:	138
1. <i>ez-Zulm</i> : Şirk.....	138
2. <i>Zulm</i> : Kulun –şirk dışında– hatâ işlemek sûretiyle kendisine zulmetmesi.....	138
3. <i>ez-Zâlimîn</i> : İnsânlara zulmeden kimseler	138
4. <i>Yuzlemûn</i> : Şübhe olmaksızın kendilerine zarar verenler ve (sevâblarını, haklarını) eksiltenler	139
20. TATMA'İNN	
<i>Tatmai'nn</i> , 3 ma'nâda tefsir edilir:	139
1. <i>Tatma'inn</i> : Sükûn bulmak	139
2. <i>İtma'enne</i> : Rızâ/hoşnudluk	140
3. <i>el-İtmi'nâniyye</i> : İqâmet etmek	140
21. ES-SA'Y	
<i>es-Sa'y</i> , 3 ma'nâda tefsir edilir:.....	141
1. <i>es-Sa'y</i> : Yürümek.....	141
2. <i>es-Sa'y</i> : Amel, çalışma, iş	141
3. <i>Yes'â</i> : (Hayr veya şerr'de) süratle gitmek	142
22. ET-TAYYİBÂT	
<i>et-Tayyibât</i> , 8 ma'nâda tefsir edilir:.....	142
1. <i>et-Tayyibât</i> : Câhiliyye ehlinin en'âm'dan harâm kıldıkları	142

ÇEVİRİ HAKKINDA

Çeviride, ilk baskısı 1975'te, ikinci baskısı –ilk baskıdan tıpkı basım olarak– 1994'te yapılan nüsha esâs alınmıştır.

Çeviriyi sunarken azîz okuyucunun dikkatine aşağıdaki husûsları arz etmekte fayda mülâhaza ediyoruz:

1. Kitâb, tahkik edildiği için –anlamı değiştirmedikçe– muhakkikin işâret ettiği metin ve yazma farkı çeviride gösterilmemiştir.

2. Muhakkik, metnin orijinalinde bir kısmı verilen âyetlerin, dipnotta bazan tamâmını vermiştir. Gerekli olmadıkça bunları çeviride göstermedik.

3. Müellifin, “el-Vechu'l-Evvel, es-Sâni” [birinci, ikinci... vech] diye zikrettiği yerleri müteselsil rakam ile (1., 2., 3. şeklinde) gösterdik.

4. Çeviri esnâsında, anlamı bir şekilde dercedilen muhakkik notları çevirilmemiştir.

5. Arabça neşrde, muhakkik tarafından dipnotta gösterilen sûre isimleriyle âyet numaraları, tercümede metin içinde ve paranteze alınarak (örnek: Baqara/23 şeklinde) verilmiştir.

6. Müellifin zikrettiği sûre isimleri yerine, yaygın olarak kullanılan isimler tercih edilmiştir.

7. Diğer tasarruflara, yeri geldikçe dipnotlarda “çeviren” rumuzuyla işâret edilmiştir.

8. Kitâb, asıl itibâriyle lafızları tefsîr etmeye dâir olduğundan, kimi zamân meâllerde, kimi zamân madde başlıklarında, kimi zamân açıklamalar esnâsında izahı yapılan lafzı zikrederek dikkat çekmeye çalıştik.

9. Muhakkikin, Türkçe'de yansıtılması mümkün olmayan yahut gerek duyulmayan yahut otomatikman tercüme içine dercedilmiş olan dipnotlarını ayrıca çevirmedi.

10. Araya girecek Arabça ibâreleri –ilmî usûlden kısmen fedakârlık pahasına da olsa– okuyucuya rahat hitâbı esâs alarak mümkün merteye azalttık.

11. Madde başlarını aslına uygun yazdık, ayrıca Arabçalarını da köşeli parantez [] içinde koyduk.

12. Âyet meâllerini, Mukâtil b. Süleymân'ın açıklamalarını dikkate alarak yaptık; meâl ile Mukâtil b. Süleymân'ın açıklamaları arasında bütünlük sağlamaya çalıştık.

13. Muhakkikin, dipnotta âyet referanslarındaki hatâlarını düzelttik.

14. Ayrıca, Mukâtil b. Süleymân'ın, bilhassa kelime iştiqaqıyla ilgili hatâlarına –ki oldukça az sayıdadır– dikkat çektik. Kendilerine işâret olunan âyetlerin de mümkün merteye yerlerini gösterdik. Şahsımıza âid bu ve benzeri notları, “çeviren” imzası ile muhakkikin notlarından ayırdettik.

15. Çeşitli bakımlardan önem taşıyan böyle bir eseri Türkçe'ye kazandırma lütuf ve ihsânını esirgemeyen Rabbimize hamd u senâlar ederiz.

Başarı Allâh'tandır
M. Beşir Eryarsoy
Ağustos 2003

Rahmân, Rahîm Allâh'ın Adıyla

ÖNSÖZ¹

Hamd, bütün iyiliklerin, ni'meti sâyesinde tamâmlanabildiği Allâh'a; salât ve selâm efendimiz Muhammed'e olsun.

İmdi, şu anda elinizde bulundurduğunuz eser, hicrî 150 yılında vefât eden Belhî Mukâtil b. Süleymân'a âid olup *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adını taşımaktadır.

Kâhire'deki el-Câmiatu'l-Arabiyye'ye bağlı “Ma'hadu'l-Mahtûtât”ta [Yazmalar Enstitüsü'nde] bulunan tek nüshanın filmine dayanarak tahkikini yaptım. Söz konusu bu nüshanın aslı ise, Türkiye'deki genel bir kütübhânedede 516 numara'da kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüsha, iri ve güzel bir hat ile VII. asırda yazılmıştır.

Mukâtil b. Süleymân'ın geriye bırakmış olduğu kültürel mirastaki özel ihtisâsımın, bu eserin tahkikinde bana çok yardımı oldu. Bu ihtisâsım neticesinde onun uslûbuna âşına oldum, görüşlerini öğrendim. Çünkü daha önceden Mukâtil'in *Tefsîr-i Kebîr*'inin tahkikini ve bunun 1851 sayfaya ulaşan 4 ciltlik baskısını da gerçekleştirmiştim.

Bu Tefsîr üzerindeki çalışmamın, Mukâtil b. Süleymân'ın *el-Vücûh [el-Eşbâh] ve'n-Nezâir* adlı eserini tahkik etmekte bana yardımcı oldu. Çünkü metin, benim için anlaşılabilir ya da kapalı bir hâl aldığı anda –doğruyu tesbit için– Tefsîre başvuruyordum.

Tahkikten önce Mukâtil b. Süleymân'ın hayâtını ve sivrildiği ilmleri incelemeyi başa aldım ve ardından, Kur'ân ilmleri, bu ilmlerin lafzî zenginliğinin açıklanması ve luğavî icazının ortaya konulması açısından –temel kaynaklar arasında olan– *el-Eşbâh*

¹ Muhakkik'in önsözünü ve Mukâtil b. Süleymân ile ilgili yazdığı dört bölümlük uzunca girişi, kısaltmak sûretiyle aldık. (Redaktör)

ve'n-Nezâir isimli bu kitâbı tanıttım; kitâbın yöntemini, düşüncesini açıkladım.

Allâh'tan bu eseri faydalı kılmasını niyâz ederiz. Şüphesiz ki O du'âları işitendir, kabûl edendir.

Dr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte

MUKÂTİL'İN HAYÂTI

Adı Mukâtîl b. Süleymân b. Beşîr² el-Belhî'dir. Ezdlilerin mevlâsıdır.³ Künyesi Ebu'l-Hasen'dir.

² Kaynakların çoğu adının Mukâtîl b. Süleymân olduğunu belirtmekle birlikte dedesinin adını vermemektedir. Bunu böylece bildiren kaynakların bazıları: İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V/354; er-Râzî, *el-Cerhu ve't-Ta'dîl*, IV/355, Hind baskısı; Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, II/115; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, VI/65; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, III/196.

Dedesinin adının “Bişr” olduğunu belirten bazı kaynaklar: el-Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIII/160; el-Makdisî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl* (yazma 10. cild).

Dedesinin adının “Beşîr” olduğunu belirten bazı kaynaklar: *Vefâyâtü'l-A'yân*, V/341; *Tehzîbu't-Tehzîb*, X/279; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII/206; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII/317.

Ben dedesinin adının “Bişr” değil, “Beşîr” olduğunu tercih ediyorum. Çünkü eski kaynaklar çoğunlukla harflere nokta koymayı ihmal ediyordu. Bu nedenle “Beşîr” adını noktasız olarak yazdıklarından “Bişr” e benzerlik arz ediyordu. İbn Teymiye'nin *Fetâvâ*'sında (II/92), “Mukâtîl b. Bukeyr” diye geçmekte ise de bu “Beşîr”den tahrif edilmiştir. Nitekim kaynakların çoğunluğu dedesinin adının “Bişr” değil “Beşîr” olduğunu belirtmektedir. Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I/6'daki dipnot.

³ İbn Dureyd, *el-İştîqâq* –Tahkik: Abdu's-Selâm Hârûn– 501. Fakat İbn Dureyd'in belirttiğine göre, Esed b. Şerîk oğulları'nın Basra'da “Esed Oğulları Mahallesi” diye bilinen bir mahalleleri vardı. Ancak Basra'da Esed b. Huzeyme oğulları'nın mahallesi yoktur. Daha sonra şunları söylemektedir: “Onların mevlâlarından [azad edilmiş köle olarak kendilerine nisbet edilenlerden] biri de tefsiri bulunan Mukâtîl'dir.” Mukâtîl b. Süleymân'ın Belh'de doğup daha sonra Merv'e, oradan Basra'ya, arkasından da Bağdâd'a gittiğini, daha sonra tekrar Basra'ya dönüp hicrî 150'de vefat edinceye kadar orada kaldığını bildiğimize göre, Mukâtîl'in Esed Oğulları'na velâ yoluyla bağlı oluşunun Basra'da gerçekleştiği görüşünü tercih etmekteyiz.

Zehebî, biyografisinde ondan, “Müfessirlerin büyüğü Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî” şeklinde söz etmektedir.

Mukâtil, Horasan bölgesinin bir şehri olan Belh'te dünyâya geldi. Kaynaklar onun Basra'da hicrî 150 yılında vefât ettiğini belirtmişler, ancak hangi yılda doğduğundan söz etmemişlerdir.⁴ Rivâyetlerden, Mukâtil'in hicrî 80 yılında doğmuş olduğu kanaati ağırlık kazanmakla birlikte, bu tarihten önce doğmuş olması da mümkündür.

Mukâtil, hicrî II. asrın ilk dilimlerinde vefât etmiş tâbiînin ileri gelen âlimlerinin bir çoğundan rivâyette bulunmuştur; Mücâhid b. Cebr el-Mekkî (ö. 103 h.); Atâ b. Ebî Rebah el-Mekkî (ö. 114 h.) gibi.⁵ Fakat onlardan yaptığı rivâyetler munkatî'dir. İbrâhîm el-Harbî bu husûsta şöyle demiştir:

Mukâtil, Mücâhid'den hiçbir şey dinlememiştir, onunla karşılaşmamıştır. Ancak Mukâtil, ilim adamlarının tefsîrle ilgili görüşlerini toplamış ve bunlara dayanarak –onlardan şifâhen işitmeksizin– tefsîr yapmıştır.⁶

Mukâtil, Belh şehrinde yetişti, sonra Merv'e gitti. Her ikisi de Horasan bölgesinin ünlü şehirlerindedir. Mukâtil'in yetiştiği ve kültürlerinden, dîni-mezhebî görüşlerinden etkilendiği bu ülke, doğunun en verimli ve en geniş ülkesidir. Sınırlarını kuzey-doğudan Mâverâu'n-Nehir, güney-doğudan Sind ve Sicistan ülkeleri, kuzeyden ise Harizm ve Türkistan'daki Oğuzların ülkeleri, güneyden ise Fârisîlerin diyârı [İran] teşkil etmektedir.⁷

Horasan, hicrî II., III. ve IV. asırlarda İslâm ülkesinin fikrî hayatının en önemli merkezlerindedir. Burada pek çok büyük muhaddis, pek çok müfessir ve fakih yetişmiştir.

⁴ *el-Kâmil; Târihu Bağdad; Mizânu'l-İtidâl; A'lâm; Mu'cemu'l-Müellifîn.*

⁵ *Târihu Bağdâd*, XIII/160; *el-Makdisî, Tehzîbu'l-Kemâl*, 10. cilt.

⁶ *el-Makdisî, Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, 10. cilt.

⁷ Corci Zeydan, *Târihu't-Temedduni'l-İslâmî*, II/50.

Grek uygarlığının bir merkezi olan Belh'te doğup yetişen Mukâtil, buradaki mabedleri gördü, dînleri tanıdı.

Ekumenikler döneminde Zerdüştlüğün kutsal şehri olan Belh'te –daha sonra– Kuşâniler kralları döneminde Budizm de yaygınlık kazandı.⁸

Arablar tarafından fethedilinceye kadar Belh'te Zerdüştlük, Budizm'in yanıbaşında yaşamaya devâm etti. Bu iki dîn ile birlikte aynı zamânda Manilik ve Nesturî hristiyanlığı da hayâtiyetlerini sürdürüyordu. Bununla birlikte üstünlük Budizm'de idi. Ziyâretçiler her yandan buraya geliyordu, aralarında pek çok Çinli de bulunuyordu. Budist enstitüsü olan Nevbahar'a gelirlerdi ki burası büyük ve dehşet verici bir mabetti. Arablar tarafından fethedildiği günlerde Belh'te en büyük dîni mevki, Nevbahar'ın hizmetkârı Bermek'in idi. Abbâsî vezirlerinin içinden çıktığı âile olan Bermekîler de bu dîn adamları âilesindedirler.⁹

Bu büyük Merv,¹⁰ Horasan şehirlerinin en büyüklerindedir. Bu şehre nisbet, –gayr-i kıyasî olarak– “Merzevî” şeklinde yapılır. Merv ile Nisâbur arası 70, Merv ile Belh arası ise 122 fersahtır. Mukâtil Belh'den Merv'e geçmiş, orada ikamet edip oradan evlenmiştir.¹¹

Mukâtil b. Süleymân, Belh'e ve Horasan'a da nisbet edilmiştir. Biyografi kitâbları ondan, “Mukâtil b. Süleymân el-Belhî,¹²

⁸ *İslâm Ansiklopedisi*, IV/78. Şunu da eklemektedir: “Burası eski Horasan vilâyeti'nin siyasî merkezi idi. Daha sonra burası Toharistan kralığı'nın kültürel ve dîni merkezi haline gelmiştir.”

⁹ *İslâm Ansiklopedisi*, IV/79; “Belh” maddesi.

¹⁰ Bu yolla Merv er-Ruz'dan ayrılmak istenmiştir. Aralarında beş günlük mesafe vardır. *Merv*, çakmaktaşı olarak kullanılan “beyaz taş” anlamındadır.

¹¹ *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10. cilt, Mukâtil'in biyografisi (Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'deki el yazması).

¹² *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI/279; Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV/355; *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10. cilt; *el-A'lâm*, VIII/206.

el-Mervezî,¹³ el-Horasanî"¹⁴ [Belhli, Mervezli, Horasanlı] diye sözetmektedirler.

Mukâtil zekâ, ferâset ve bilgi sâhibi hârika bir kişi olmakla birlikte, etrafında olup bitenlerden de etkilenmiştir.

Mukâtil'in doğup yetiştiği Belh'in, çeşitli dînlerin kaynaştığı bir şehir olduğunu ifâde etmiştik. Orada zerdüşler, budistler, maniheistler ve hristiyanlar vardı. Bu dînler Arab fütûhâtı zamânına kadar –üstünlük her ne kadar Hindu budistlerde ise de- komşu olarak yaşadılar.

Mukâtil, doğup yetiştiği Belh'ten Merv'e geçti. Horasan'da belli bir konuma sâhib oldu. O kadar ki, Horasan emirleri ile onlara karşı ayaklananlar arasında barış görüşmelerinde aracılık yapıyordu.

Mukâtil daha sonra Irak'a geçmiş, Basra'da konaklamış, Bağdat'a gitmiş, orada Hadîs rivâyet etmiş, sonra Basra'ya tekrar geri dönerek hicrî 150 yılında vefât etmiştir.¹⁵

Mukâtil'in hangi yılda doğduğunu kesin olarak tesbit edemediğimiz –ancak hicrî 80 yılında doğduğunu tercih ediyoruz- gibi, Irak'a hangi sene gittiğini de tesbit edemiyoruz.

Mukâtil, o dönemde Irak'ın ikinci önemli kenti olan Basra'da konakladı. Irak'ta çeşitli dînler, mezhebler ve görüşler bulunmaktaydı. Eski dînlerin bir yatağı idi. Süryanîler orada yayılmış ve İslâm'dan önce okullarını te'sis etmişlerdi. Bu okullarda Yunan felsefesini, Fars hikmetini okutuyorlardı. Irak'ta İslâm'dan önce akîde konularında birbirleriyle mücâdele eden hristiyan mezhepleri vardı. İslâm'dan sonra da Irak çeşitli türlerin bir karışımı olmaya devâm etti. Orada pekçok fitne ve çal-

¹³ *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII/317.

¹⁴ *Tehzîbu't-Tehzîb*, X/279; *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10. cilt; *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII/317.

¹⁵ *Târihu Bağdâd*, XIII/169; *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10. cild yazma; *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII/317.

kantılar zuhûr etmişti. Siyâsî ve akîdevî bakımdan birbirleriyle çatışan görüşler vardı. Şia oradaydı, –kırsal kesimlerinde- Hâricîler vardı, Mu'tezile oradaydı. Yine Irak'ta tâbiînün müctehidleri vardı. Sahâbîlerin ilmîni taşımaları; dînî ilimleri çok iyi bilmeleri sebebiyle onlara rağbet ediliyordu. Kısacası Irak'ta birbiriyle çatışan görüşler, mezhebler ve inançlar yaygındı.¹⁶

Ebû Hanife ile çağdaş olan Mukâtil Basra'da iqâmet etmişti. Tartışma ve muhâlif görüş sâhiblerinin çoğu da Basra'da bulunuyordu.

Emevî ve Abbâsîler döneminde Basra, Irak'ın en önemli merkezlerindendi. Basra ile Kûfe arasında büyük bir rekâbet vardı. Her iki şehrin de Mukâtil döneminde belirli özellikleri bulunuyordu. Basra tartışma ve kelâm ilmi, karşılıklı münâzara ve kıssa anlatımı ile öne geçmişti. Yine Basra'da pekçok fırka ortaya çıkmıştı. Mu'tezile'ye mensûb en önemli firkalar da Basra'da idi.

Mukâtil Basra'ya gittiğinde orası pekçok fırka ile dolup taşıyordu.

Hayâtının son dönemini Irak'ta geçiren Mukâtil'in, –daha önce Horasan'da Emevî emirleriyle ilişkisi bulunduğu gibi- Irak'ta Abbâsî halîfeleri ile ilişkisi bulunuyordu.

Mukâtil Basra'dan Bağdâd'a geçti. O sırada halîfeliğin baş şehri olması hasebiyle, Bağdat'a göç edenler çoğalmıştı; bunların içinde birçok da âlim vardı.

Mukâtil Bağdâd'da ünlü birisi idi. Halîfelerle oturup kalkar, emîrlere ona suâl sorar, danışırlardı. Geniş bilgisi ve pekçok ma'lûmâtıyla da ün salmıştı.

Mukâtil'in sıfatlarla ilgili görüşleri etrafa yayıldı. Nihâyet halîfe Mukâtil'e sordu:

¹⁶ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, 18.

— Bana senin (Allâh'ı) teşbîh ettiğine dâir haber ulaştı.

— Hayır, ben sâdece şunu söylüyorum: De ki: “O Allâh ki birdir. Allâh ki sameddir. Doğurmamıştır, doğmamıştır, O'na bir denk de olmamıştır.” Kim (benim hakkımda) başka bir şey söylerse yalan söylemiş olur.¹⁷

Sonra Mukâtil Bağdâd'dan Basra'ya döndü ve hicrî 150 yılında vefât edinceye kadar orada kaldı.¹⁸

Mukâtil'in Tefsîr'inde, ashâb-ı kirâm'dan Basra'da vefât edenlerin isimleri de zikredilmiştir.

Basra'da Esed Oğulları'nın ayrı mahallesi vardı. Bunlar da Şerik b. Mâlik'in oğulları idiler. Mukâtil de Basra'da onların mevâlâlarından [velâ akdiyle onlara bağlı olanlardan] idi.¹⁹

Mukâtil, hayâtının ilk yarısını Horasan'da, ikinci yarısını da Irak'ta geçirdi. Başka şehirlerde de ikâmet etti. Ancak oralardaki ikâmeti uzun sürmedi.

MUKÂTİL ve HADİS İLMİ

Hadîs âlimleri Mukâtil'i cerhetmiş; yalancılıkla ve Hadîs uydurmakla itham etmişlerdir. Bu nedenle de çoğunluk onu Hadîs rivâyetine ehil görmemiş ve ondan Hadîs almamışlardır. Bununla birlikte müfessirler arasında üstün bir konuma sâhib olup, tefsîr konusunda kendisinden övgüyle sözedildiğinden, sika ve tanınmış pek çok kimse Mukâtil'den Hadîs rivâyet etmiştir.²⁰

Mukâtil'in, Tefsîrinde naklettiği rivâyetlerin çoğunlukla Sa-

¹⁷ *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10 cilt; *Tehzîbu't-Tehzîb*, X/283.

¹⁸ *Târihu Bağdâd*, III/169.

¹⁹ İbn Dureyd, *el-İştikak*, Tahkik: Abdu's-Selâm Hârûn, s. 501, *es-Sünenetu'l-Muhammediyye*, 1958.

²⁰ Aynı yer.

*hîh(-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim)*de yahut da *Sünen*lerde yer aldığı görüldü.

Mukâtil; Sâbit el-Bunanî, Sa'îd el-Makburî, Atâ b. Ebî Rebah, Atiyye b. Sa'd el-Avfî, Amr b. Şuayb, İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Ömer'in azadlısı Nâfi, Zeyd b. Eslem, Ensârın azadlısı Şurahbil b. Sa'd, Abdullâh b. Bureyde, Abdullâh b. Ebî Bekr b. Enes b. Mâlik, Muhammed b. Sîrîn, Ebû İshâq es-Sübleyî ve Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî'den rivâyet etmiştir.

Mukâtil, Mücâhid b. Cebr el-Mekkî'den de rivâyette bulunmuştur; fakat İbrâhîm el-Harbî, bu husûsta şunları söylemiştir:

- Mukâtil, Mücâhid'den hiçbir şey dinlememiş ve onunla karşılaşmamıştır.
- Mukâtil çeşitli kimselerin tefsîre dâir görüşlerini derleyip topladı ve onlardan bizzât dinlemeksizin buna göre tefsîr yaptı. Eğer herhangi bir kimse Ma'mer'in ve Şeybân'ın Katâde'den yaptığı tefsîri toplasaydı, buna göre tefsîr yapması güzel olurdu.
- Ben kendi Tefsîrime ondan (yani, Mukâtil'in Tefsîrin-den) herhangi birşey sokmadım.
- el-Kelbî'nin Tefsîri, Mukâtil'in Tefsîri ile aynı düzeydedir.

Mukâtil'den rivâyette bulunanlar arasında ise İsmâil b. Ayyaş, Sa'd b. es-Salt, Süfyân b. Uyeyne, Abdu'r-Rahmân b. Muhammed el-Muhâribî, Abdu'r-Rezzâk b. Hemmâm, el-Velid b. Müslim, Ebû Nusayr Sa'dâl, İbn Sa'îd el-Belhî, Ebû Hayve, Şureyh b. Bureyd el-Himsî, Ebû Nasr Mansur b. Abdu'l-Hâmîd el-Barudî, Ebu'l-Cüneyd ed-Darir, Ebû Yahyâ el-Hammânî, Bakıyye b. el-Velîd, Şebâbe b. Sevvâr, İmad b. Kîrat en-Neysabûrî, Abdullâh b. el-Mübârek, Abdu'r-Rahmân b. Süleymân (b. Ebi'l-Hûb), Abdu's-Samed b. Abdu'l-Vâris, Attâb b. Muhammed b. Şevzeb, Ali b. el-Ca'd, İsâ b. Ebî Fâtîma [İbn Subeyh], İsâ b. Yû-

nus, Haremî b. Umâre b. Ebî Hanîfe, Hammad b. Muhammed en-Nevârî, Hamza b. Ziyâd et-Tûsî, Nasr b. Hammâd el-Verrâk, Yahyâ b. Şibl, Yûsuf b. Hâlid es-Sumnî, el-Velîd b. Merised el-Beyrûtî²¹ bulunmaktadır.

Kimi güvenilir [sika] Hadîs âlimleri Mukâtil'den övgüyle söz etmiş ve onun konumunun yüksekliğini dile getirmiştir: İmâm Şâfiî şöyle demiştir:

Her kim tefsîrde derya kadar geniş olmak isterse, o Mukâtil b. Süleymân'ın ortaya koyduklarına muhtaçtır.

Süfyân b. Uyeyne, Meş'ar ile Hammâd b. Amr arasındaki şu konuşmayı nakletmektedir:

Meş'âr, Hammâd b. Amr'a –Mukâtil'i kasederek– şöyle sordu:

— Adamı nasıl buldun?

Hammad b. Amr da şöyle cevap verdi:

— Eğer onun söyledikleri bir ilim ise, ondan daha âlim olabilir mi bilmiyorum.

Abdullâh b. el-Mübârek de Mukâtil'in Tefsîri'ni görünce şöyle demiştir:

Bu ne kadar büyük bir ilim, keşke bu ilmin bir de isnağı olsaydı.

Abd b. Kesîr de şöyle demiştir:

Allâh'ın kitâbını Mukâtil'den daha iyi bilen bir kimse kalmadı.

Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd şöyle demiştir:

²¹ *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10. cilt (Mukâtil'in biyografisi); *Mizânû'l-İ'tidâl*, III/196; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I/6, 65; *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 279; *Târihu Bağdâd*, XIII/160.

Mukâtil tefsîrde el-Kelbî'den daha bilgilidir.

Bakiyye ise şöyle demiştir:

Ben Şu'be'ye, Mukâtil b. Süleymân hakkında suâl sorulduğuna pek çok kere şahid oldum; fakat bir defa olsun ondan hayrdan başka bir şekilde sözettiğini duymadım.

Ali b. el-Huseyn b. Vâkid el-Mervezî, Merv ahâlisinden Abdül-Mecîd'den naklen şöyle demiştir:

Mukâtil b. Hayyân'a sordum:

— Ey Ebû Bestam! Sen mi daha âlimsin, yoksa Mukâtil b. Süleymân mı?

Şöyle cevâb verdi:

— Ben Mukâtil'in insânlar arasındaki bilgisini, diğer denizler arasında yeşil deniz gibi gördüm.

Tefsîrindeki ve diğer eserlerindeki aklı yöne gelince, o bu husûsta gerçekten coşkun bir deniz gibi olup hep ilerdir, kimse onu geride bırakmamıştır. İmâm Şâfiî'nin onun lehindeki şehâdetiyle bu böyledir.

Şâyet bizler Mukâtil'in mirâsını ihmal edecek olursak, fikir ve uygarlık mirâsımızdan önemli bir bölümü ihmal etmiş oluruz. Hatta akli tefsîrin ilk ürününü dahî ihmâl etmiş oluruz. Oysa bu, diğer toplumların geçmişleriyle övündüğü ve geçmişlerinin kültürel mirâsını canlandırmakta birbirleriyle yarıştığı bir zamânda yapılacak bir iş değildir.

MUKÂTİL ve KELÂM İLMİ

Sâdece fırka ve mezheblere dâir eserler Mukâtil'e, “Allâh et ve kandır...” sözünü nisbet ederler. Böyle bir ifâde Mukâtil'in Tefsîrinde kesinlikle yoktur.

Bazı Kelâm imâmları ile fırka ve mezheb târihçileri Mukâ-

til'den övgüyle sözetmiş ve onu, sapıklık ve inkârın bertaraf edilip önlenmesi için bir temel ve dayanak kabul etmişlerdir.

Meselâ Şehrîstânî, Mukâtil'i selef imâmlarından kabul etmiş, onu İmâm Mâlik b. Enes'le birlikte değerlendirmiştir. Şöyle ki:

Hadîs ashâbından selef, Mutezile'nin, Allâh'ın ilmi ve râşid imamlardan öğrenegeldikleri Sünnet'e muhâlefet konusunda ileri gitmeleri, Umeyye Oğulları'ndan bir topluluğun Qaderî görüşleri desteklemeleri, Abbâsî halifelerinden bazılarının Allâh'ın sıfatlarını nefy ve Kur'ân'ın mahlûq olduğu husûsundaki kanaatleri savunmaları karşısında, Âyet ve Hadîslerde bulunan müteşâbihler hakkında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşünü sağlam delillerle ortaya koymada âciz kaldılar. Ahmed b. Hanbel, Dâvûd b. Ali el-İsfahanî ve selef imâmlarından bir topluluk kendilerinden önce gelen Hadîs ashâbından olan Mâlik b. Enes ve Mukâtil b. Süleymân gibi mütekaddimlerin selef yöntemi üzerinde yürüdüler ve böylelikle selâmetli yolu izleyerek şöyle dediler:

“Bizler Kitâb ve Sünnet'te vârid olanlara îmân ederiz, te'vîle kalkışmayız. Bununla birlikte kesinlikle Yüce Allâh'ın yaratılmışlardan hiçbir şeye benzemediğini de biliriz. Şunu da biliyoruz ki, hayâlimizde canlanan her şeyin yaratıcısı ve taqdîr edicisi O'dur.”

Böylelikle onlar teşbîhten alabildiğine sakınır ve çekinirlerdi. Nihâyet demişlerdir ki:

“Yüce Allâh'ın, *İki elimle yarattığım...* âyetini okuyunca, elini oynatanın elini, yahut da *Mü'mininin qalbi Rahmân'ın parmaklarından iki parmak arasındadır* Hadîsini rivâyet edince parmaklarıyla işârette bulunan kimse- nin parmaklarını kesmek icab eder.”²²

İmâm Şâfiî de, Kur'ân tefsiri konusunda herkesin Mukâtil b. Süleymân'a muhtaç olduğunu ifâde etmiştir.

²² Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*.

Dr. Subhi es-Sâlih, Mukâtil'in müslüman âlimlerin ve müfessirlerinin büyüklerinden biri olduğunu belirtmektedir.²³

Bu sebeble diyoruz ki: Şâyet Mukâtil b. Süleymân, “Allâh, etten ve kandandır” demişse, kahrolsun. Ancak insaf, şunu söylememizi gerektirir: Böyle bir görüş Mukâtil'e, onun biyografisinden sözedilen eserlerden ya da târih kitâblarından herhangi birinde nisbet edilmiş değildir. Bu görüş ona sâdece firkalara ve mezheblere dâir kitâblarda nisbet edilmiştir. Firkaların görüşlerini anlatan kitâblar ise hasımlarının sözlerini bazan mübâlağalı olarak aktarırlar.

O hâlde bize düşen Mukâtil'in görüşlerini bizzat kendi kitâblarından tesbit etmektir. Güzel bir rastlantıdır ki, onun kimi kitâbları kütübhânelerde yazma olarak bulunmaktadır. Ben onun bir kitâbının filmini elde etmiş ve okumuş bulunuyorum.

Dr. Muhammed Yûsuf Mûsâ diyor ki:²⁴

Biz şuna inanıyoruz: İnsaflı bir araştırmacıya yakışan, hasmın hasmı hakkındaki sözünü ve hasmına nisbet ettiklerini ona âid kabul etmekte son derece ihtiyatlı davranmasıdır. Özellikle de Bağdadî'nin *el-Farq Beyne'l-Firraq*'ı ile Şehrîstânî'nin *el-Milel-ve'n-Nihâl*'i böyledir. Bunlar İslâm mezhepleriyle ilgili önemli kaynaklardır. Birincisinin müellifi –İmâm Fâhru'd-Dîn er-Râzî'nin de belirttiği gibi– muhâliflere karşı oldukça mutaassıb bir kimseydi. Onların mezheplerini gerçek şekliyle anlatmadığı dahi söylenebilir. İslâm firkalarının görüşlerini Şehrîstânî de ondan alarak nakletmiştir.²⁵

Firkaların durumlarını açıklamaya dâir te'lif edilmiş en eski eserlerden birisi olan el-Malatî'nin (v. 377 h.) *Kitâbu't-Tenbih*

²³ *en-Nuzûmu'l-İslâmiyye*, s. 179.

²⁴ *Dâiretu'n-Ma'rifi'l-İslâmiyye*, VI/210.

²⁵ *Munâzarâtu'r-Râzî*, Hindistan, 1315 H., s. 25.

*ve'r-Redd*²⁶ isimli eserini mütâlaa edecek olursak, onun Mukâtil b. Süleymân'dan övgüyle söz ettiğini görürüz, hattâ onu, Kur'ân hakkında şübhe serdeden ve onda müteşâbih [çelişkili ifâdeler] bulunduğunu iddiâ eden Zenâdîka'nın²⁷ görüşlerini reddetmek noktasında bir dayanak ve bir sığınak olarak değerlendirmiş ve demiştir ki:

Bu kabilden olup da altından kalkamadığı soruların cevâbını öğrenmek isteyen kimse, güvenilir ilm adamlarına başvuracak olursa istediğine kavuşur. Yemîn ederim ki, hevâ (ve heves fırkalarına) mensûb kimseler böyle bir durumda ayrılığa düşmüş ve sapıtmışlardır. İşte bu, bizim güvenilir râvîlerden, onların da Mukâtil b. Süleymân'dan naklettikleri bir hulâsadır. Eğer bunun üzerinde düşünecek olursanız –inşâllâh– size faydalı olur.

(Bunun ardından da,) “Mukâtil dedi ki...”²⁸ deyip ondan, Kur'ân'ın müteşâbihlerinin te'vîliyle ilgili 24 sayfa nakilde bulunmaktadır.

MUKÂTİL'İN ŞİİLİK ve MÜRÇİLİK'İ

İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*'te şöyle der:

Mukâtil b. Süleymân; Zeydî, muhaddis ve qırâ'at âlimidir.²⁹

²⁶ el-Kevserî, eserin mukaddimesi.

²⁷ Tercümeyle esas aldığımız Arabça baskıda da ibare aynen böyledir. Ancak, el-Malatî'den yapılan alıntıda hareketle, –nefiy edatı olan– *leyse*'nin metinden düşmüş olduğu düşünülebilir. O takdirde, *onda müteşâbih bulunduğunu iddia eden Zenâdîka'nın...* ibaresi, *onda müteşâbih bulunmadığını iddia eden/bulduğunu reddeden Zenâdîka'nın...* şeklinde olur. (Çeviren)

²⁸ Bkz. el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, Tahkik: el-Kevserî, 58-82.

²⁹ *el-Fihrist*, I/179. Ayrıca bkz. *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII/317; *el-A'lâm*, VIII/206.

Kur'ân Tefsîri incelendiğinde Mukâtil'in, Şia'nın Zeydî koluna mensûb olduğuna dâir pekçok delil görülür. Şia'nın Zeydî koluna, İslâm cemaatine [Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e] en yakın Şia fırkalarından biridir. İtiqâdî meselelerde aşırıya kaçmamışlar; imâmlarını nübüvvet ya da ulûhiyyet mertebesine yükseltmemişlerdir.

Mukâtil, Mürçie³⁰ [ircâ görüşüne sâhib] olmakla da ithâm edilmiştir. Nitekim Ebû Hanîfe de Mürçie olmakla ithâm edilmiştir. Mukâtil'in Tefsîri incelendiği vakit onun, “Küfr ile birlikte itâat fayda vermeyeceği gibi, îmân ile birlikte de ma'siyet zarar vermez” diyen bid'atçı Mürçie'den olmadığı anlaşılır.³¹

MUKÂTİL ve TEFSİR İLMİ-KUR'ÂN İLMLERİ

1. Mukâtil'in Tefsîri, rivâyet ve dirâyet tefsîrini bir arada ihtivâ eder,
2. Mukâtil, Kur'ân'ı baştan sona tefsîr eden ilk kişi midir?
3. İlk tefsîr tedvîn edenler,
4. Mukâtil'in Tefsîri mi öncedir, İbn Cüreyc'in Tefsîri mi?
5. Mukâtil'in tefsîr ve Kur'ân ilmlerine dâir te'lifleri.

1. MUKÂTİL'İN TEFSİRİ, RİVÂYET ve DİRÂYET TEFSİRİNİ BİRARADA İHTİVÂ EDER

Mukâtil pek üstün bir aqlî dehâ ile âyeti tefsîr ederdi. Bu sebeple İmâm Şâfiî, “Tefsîr öğrenmek isteyen Mukâtil'e muhtaçtır” demiştir.

³⁰ *İrcâ*, iki anlamdadır: Biri, *Onu ve kardeşini ertele* (Şu'arâ/36) âyetinde olduğu gibi *ertelemek*; diğeri de *ümit vermek* manasındadır. (*el-Mile'l-ve'n-Nihâl*, I/222)

³¹ Mukâtil, Şu'arâ/124 ve devamının tefsîrinde, amelin îmânın bir gereği olduğu görüşünü savunuyor. (Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, II/55b, 56a)

Mukâtil'in Tefsîri'nin ayırdeci özelliği kolaylık ve basitlik- tir. Bunun yanında âyetlerin anlamlarını ve Kur'ân'daki müteşâ- bihler ile Sünnet'te onunla alâkalı olanları da tam anlamıyla ku- şatır. O âdetâ sehl-i mümteni üslûblu bir tefsîrdir.

Görüşüme göre Mukâtil'in Tefsîri'nin, sahâsında benzeri yoktur. Kolay ve sınırları belli ifâdelerle anlamı kuşatması, daha sonra da âyet ile ilgili en güçlü ve en uygun olan görüşü –ayrılık- ları zikretmeksizin– tercih etmesi bakımından benzersizdir.

Mukâtil, Kur'ân'ı tam anlamıyla kuşatmıştı. Bunu “Mukâ- til'in Külliyyatı”nda³² açıkça görmek mümkündür.

Meselâ o şöyle diyor:

- Kur'ân-ı Kerîm'de geçen her *el-etrâb* lafzı, “lezzet ve zevk bakımından birbirine eşit otuzüç yaşındaki kızlar” anlamındadır.
- Kur'ân-ı Kerîm'de geçen her *el-ecdâs* kelimesi, “kabir- ler” demektir.
- Kur'ân-ı Kerîm'de geçen her *alâullâh* ifâdesi, ‘Allâh'ın ni‘metleri” demektir. (–Onun *elif* harfi ile başlayan 32 tane külliyyât saydığımı gördüm.–)
- Kur'ân-ı Kerîm'de geçen her *Rabb'lerinin hamdi ile* ibâresi, “Rabb'lerinin emri ile” anlamındadır. (–*Be* har- finden 10 tane külliyyât saymıştır.–)
- Kur'ân-ı Kerîm'deki bütün *tallâhi* lafızları, “vallâhi” demektir. (–Tefsîrinde, *te* harfi ile başlayan bu türden 5 tane külliyyât vardır.–)
- Kur'ân-ı Kerîm'deki her *el-cahîm* kelimesi, “pek büyük ateş” demektir. (–Tefsîrinde, *cim* harfi ile başlayan beş tane külliyyât geçmektedir.–)

³² *Külliyyât*, Arabça'da *küllü* [her bir/tüm] diye başlayan açıklayıcı cüm- leler için kullanılır. (Çeviren)

- Kur'ân-ı Kerîm'deki her *hasien* lafzı, “küçülmüş ola- rak” demektir. (–Tefsîrinde, *ha* harfi ile başlayan yedi külliyyât bulunmaktadır.–)
- Kur'ân-ı Kerîm'deki *dâru'l-bevâr*, *qavmen bûrâ* ve *ticâ- reten len tebûr* [sonu gelmez/tükenmez bir ticaret] ter- kiblerindeki her *bûr* (kökünden gelen ikinci) lafzı, “helâk olmak, yok olmak” anlamındadır. (–Tefsîrinde, *dal* harfi ile başlayan külliyyât 6 tanedir.–)

Buna benzer Mukâtil b. Süleymân'ın tesbit ettiği ve Kur'ân-ı Kerîm'in tamâmında 248'e ulaşan daha başka külliyyât da var- dır.³³

Mukâtil'in bu şekilde Kur'ân'ın külliyyâtına dâir kapsayıcı açıklamalarda bulunması, onun Tefsîri'ne bu yönüyle bir özellik

³³ Bunların 3 tanesi *zel* harfi ile başlar, Kur'ân'da *zâtu behceh* lafzı, “gü- zel, güzelikli, güzelliği olan” demektir. 6 tanesi *ra* harfi ile başlar, Kur'ân'daki her *rahik* kelimesi, “şarâb” demektir. 3 tanesi *ze* harfi ile başlar; *zerâbi* [yaygı] gibi. 10 tanesi *sin* harfi ile başlar, *sefere* [yazıcı- lar], *suhriyyen* [alay etmek] gibi. 5 tanesi *şın* harfi ile başlar, Kur'ân'daki her *şatat* “zulm” demektir. 2 tanesi *sad* harfi ile başlar, *sâgı- rîn* [küçülmüşler olarak] gibi. 4 tanesi *tı* harfi ile başlar, Kur'ân'daki her *tab* kelimesi, “mühürlemek” anlamındadır. 2 tanesi *zı* harfi ile başlar, *zalle vechuhu müsvedden* [yüzü değişerek karardı] gibi. 8 ta- nesi *ayn* harfi ile başlar, *uruben* [kocalarına aşık hûriler] demektir. 4 tanesi *ğayn* harfi ile başlar, *ğull* [aldatmak] gibi. 19 tanesi *fe* harfi ile başlar, *fâliq* [hâlık/yararı] gibi. 9 tanesi *kaf* harfi ile başlar, *qulûbu- nâ gulfun* [kalblerimiz kılıfıdır] ile *fi ekinnetin* [örtüler içerisindedir] gibi. 11 tanesi *kef* ile başlar, *kazim ve mekzûm* [kederli ve üzüntülü] gibi. 21 tanesi *lam* harfi ile başlar, *lümeze* [insanda muayyen bir şeyi ayıplayıp tenkid etmek] gibi. 20 tanesi *mim* harfi ile başlar, *mağfiret* gibi. 8 tanesi *nun* harfi ile başlar, *nikâh* kelimesi gibi. Ancak, *nikâha erişinceye kadar* (Nisâ/6) ibaresindeki *nikâh* kelimesi “ergenlik yaşı” manasındadır. 2 tanesi *he* harfi ile başlar, *hemmâz* ve *hümeze* [grybet eden kimse] gibi. 39 tanesi *vav* harfi ile başlar, *vâridûn* [girenler] gibi. 15 tanesi *ya* harfi ile başlar, *yuhraun* [koşarlar] gibi.

kazandırmıştır. Bu da Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîr edilmesi demektir. O bir âyeti tefsîr ederken, hem onunla ilgili olan husûsları, hem de anlamını tamâmlayan husûsları kaydetmektedir.

Gerçekten Mukâtil Kur'ân'ı Kur'ân ile –bu ilkenin en geniş anlamıyla– tefsîr etmiştir. O, Kur'ân'ın külliyâtını (yani, Kur'ân'da *küllü* [her bir] diye başlayan ibâreleri), aynı husûsta olmakla berâber az-çok farklılık taşıyan âyetleri, çelişki vehmedilen âyetleri, hayât ve ölümle ilgili âyetleri ve benzerlerini tedriciliklerine ve müteselsil sıralarına uygun olarak tefsîr etmiştir. Zannederim Mukâtil bu husûsların bir çoğunda ilktir.

MUKÂTİL'İN TEFSİRİNDEKİ NAKLÎ YÖN

Mukâtil, Tefsîr'inde aynı konuyla ilgili âyetleri bir araya getirir ve senedleri zikretmeksizin âyetle ilgili Hadîsleri kaydeder. Bundan dolayı onun Tefsîri'nde sahîh ve gayr-i sahîh rivâyetler birbirine karışmıştır. Yine bu Tefsîri'nde Ehl-i Kitâb'dan nakledilmiş İsrâîliyat da açıkça görülmektedir. Bilhassa Yüce Allâh'ın, içlerini ve dışlarını yasaklanmış bir işe bulaşmaktan koruduğu peygamberlerin bazılarıyla ilgili naklettiklerinde bunu görüyoruz.

Mukâtil, Hz. Peygamber'in (s.a) Zeyneb bt. Cahş ile evlenmesiyle ilgili âyetleri tefsîr ederken, yahûdîlerden gelme İsrâîliyât kabilinden rivâyetlerden etkilenmiştir.

Râvîlerin senedlere çokca önem verdikleri bir dönemde, senedleri zikretmemesinin yanısıra, Mukâtil'in Tefsîri'ndeki en belirgin kusurlardan biri de İsrâîliyâttır.

MUKÂTİL'İN TEFSİRİNDEKİ AKLÎ YÖN

Aql ile naklin içiçe olması Mukâtil'in Tefsîri'nde açıkça görülen bir husûstur. Onun *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*

isimli kitâbı ile *Tefsîru Hamsi Mieti Âyetin mine'l-Qur'âni ve bi-hâ Ahkâmun Fikhyye* adlı kitâbında da akıl ile naklin içiçe olduğu açıkça görülmektedir. Aydınlik bir aklın etkisi bu Tefsîrin köşesinde-bucağında net bir şekilde görülmektedir. Mukâtil'in sâhib olduğu zekâ ve Yüce Allâh'ın kitâbını tefsîr edecek kimse için gerekli olan her husûsa dâir geniş bilgisi bu konuda Mukâtil'e oldukça yardımcı olmuştur.

O, Arab dili, bu dilin kelimeleri, kelimelerin terkipleri, kelime ve terkiplerin delâletleri, bunun evrimi, müşterek ve müterâdif lafızlar, meânî, beyân ve bedîi konusunda geniş bir bilgiye sâhibti.

Aynı şekilde o icmâli-tebyîni, umûmu-husûsu, mutlakı-mukayyedi, emrin-nehyin delâleti... gibi husûsları bilmesinin yanısıra, akâidi, ilâhiyâtı, nübüvvâtı [nübüvvetle ilgili meseleleri] ve hükümlerini, çeşitli qurâ'atleri, tecvidi, nahvi ve eski şiiri de biliyordu.

Özetle Mukâtil, müfessirin gerek duyacağı bütün ilimleri eksiksiz bilmekteydi. O bütün bunları Tefsîrinde verimli bir şekilde kullanabilmiştir. Mukâtil, pekçok ilim ve bilgiyi kuşatan bir kişi olmakla birlikte, Tefsîrinde bâriz hatâlar da yapmıştır. Bu hatâlar ise, rivâyetlerin senedini hazfetmek, tedlîs yapmak, yahûdî ve hristiyanların ma'lûmatlarını [İsrâîliyâtı] Kur'ân tefsîrine aktarmaktır. Bunlar, Mukâtil'in konumunu düşüren ve değerini azaltan büyük kusurlardır. Bu kusurlarına rağmen Mukâtil, dehâsı ile yüce ve üstün anlamları idrak ederek, Kur'ân'ı sâde ve yalın bir şekilde tefsîr etmektedir. Bu sebeple onun Tefsîri, büyük bir beğeni kazanmış, ileri gelen imâmın övgülerine mazhâr olmuştur.

İmâm Şâfiî'nin, şu şehâdeti çok değerli ve muteber bir şehâdettir:

İnsânlar tefsîrde Mukâtil'e muhtaçtırlar.

Ahmed b. Hanbel'in de şöyle dediği rivâyet edilmiştir:

Mukâtil, Kur'ân'ı bilen biri idi.

Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'ın da şöyle dediği nakledilmiştir:

Mukâtil; tefsîr ilmini, el-Kelbî'den daha iyi bilir.

İbrâhîm el-Harbî'den gelen rivâyete göre şöyle demiştir:

İnsânları, Mukâtil'i tenkide iten şey kıskançlıktır.

Abdullâh b. el-Mübârek, Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsîri'ni tetkik ettikten sonra şunları söylemiştir:

Eğer o sika olsaydı, onun Tefsîri ne kadar güzeldi! Eğer rivâyetlerinin senedi bulunsaydı, buradaki ilm ne kadar büyüktü!

Mukâtil b. Hayyan'a –ki o sika'dır– “Sen mi daha bilgilisin, yoksa Mukâtil b. Süleymân mı?” diye sorulunca, şöyle cevâb vermiştir:

Ben insânlar arasında Mukâtil'in bilgisini, ancak diğer denizler arasındaki yeşil denize benzetebilirim.³⁴

2. MUKÂTİL KUR'ÂN'I BAŞTAN SONA TEFSİR EDEN İLK KİŞİ MİDİR?

Rivâyet yoluyla tefsîr [et-tefsîr bi'l-me'sûr], Rasûlullâh'tan (s.a) ve o'nun ashâbı ile tâbiünden nakl yoluyla ortaya çıkmıştır. Müfessirlerin çoğunluğu bu tefsîre bağlı kalıyor, ona bir şey eklemiyorlardı. Yani ilk başta tefsîr, hakkında rivâyet vârid olmuş âyetlerin açıklanmasından ibâret olup, Kur'ân'ın tamâmı için tefsîr sözkonusu değildi.

İbn Abbâs'a nisbet edilen *Tenvîru'l-Mikbâs* gösterilerek bize itiraz edilemez. Çünkü bu Tefsîrin ona nisbeti tenkid edilmiştir.

³⁴ Bütün bu rivâyetler, *Tehzibu'l-Kemâl*, 10. cilt, Mukâtil b. Süleymân'ın biyografisinde görülebilir.

Mukaddimesinde bu Tefsîri; el-Kelbî'nin Ebû Sâlih'ten, onun da İbn Abbâs'tan rivâyet ettiği belirtilmektedir. Bu rivâyet yolu ise İbn Abbâs'tan gelen rivâyet yollarının en gevşegidir.³⁵

Üstelik İmâm Şâfiî şöyle demiştir:

İbn Abbâs'tan tefsîre dâir ancak 100 kadar rivâyet sâbit olmuştur.³⁶

Hakkında şüphe edilmeyecek husûslardan birisi de şu ki, Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsîri, bize eksiksiz ulaşmış ilk Kur'ân tefsîridir.

Geriye şunu sormak kalıyor: Acaba Mukâtil'den önce böyle bir tefsîr te'lif eden oldu mu? Diğer bir ifâdeyle, Kur'ân-ı Kerîm'i Mukâtil'den önce veya onun devrinde eksiksiz tefsîr etmiş müfessirler vardı da kitâbları kayb mı oldu?

Bu soruya cevâb verebilmek için şunları hatırlatalım:

İmâm Şâfiî şöyle demiştir:

Kim tefsîr ilmini elde etmek isterse o, Mukâtil b. Süleymân'a muhtaçtır.

İbrâhîm el-Harbî şöyle demiştir:

•Mukâtil, Mücâhid'den birşey dinlememiştir. Ancak Mukâtil insânların tefsîr ile ilgili rivâyetlerini bir araya toplamış ve birşey dinlemeksizin buna göre tefsîr yapmıştır. Eğer bir kimse Ma'mer'in ve Şeybân'ın Katâde'den naklettiği tefsîr rivâyetlerini biraraya getirecek olursa, bunları esâs olarak tefsîr yapması güzel olurdu.

•Ben Tefsîrime ondan hiçbir şey almadım.

•el-Kelbî'nin Tefsîri, Mukâtil'in Tefsîri'nin aynısıdır.³⁷

³⁵ *Tenvîru'l-Mikbas*, s. 2.

³⁶ *el-İtqân*, II/189.

³⁷ *Tehzibu'l-Kemâl*, 10. cilt (Mukâtil b. Süleymân'ın biyografisi).

Mukâtil'in dayandığı tefsîrlerin, rivâyet yoluyla yapılmış tefsîrler olduğunu görüyoruz. Mücâhid, Tefsîrini İbn Abbâs'tan rivâyet etmiştir. İbn Abbâs'tan ise tefsîr ile ilgili ancak 100 kadar sahîh rivâyet bulunmaktadır. Yani, Mücâhid'in İbn Abbâs'tan rivâyet yoluyla oluşturduğu Tefsîri, sâdece Mücâhid'in anlamaktan âciz kaldığı âyetlerin tefsîrine münhasır idi. Mücâhid, anlamadığı âyetleri İbn Abbâs'a sormuş ve bunların tefsîrini levhalara kaydetmiştir.

ed-Dahhâk'ın, kendisine sunulan Mûkâtil'in Tefsîri'ni, "Her kelimeyi tefsîr etmiş" diyerek beğenmediği rivâyet edilmiştir.³⁸

Bu ise Kur'ân-ı Kerîm'in tam bir tefsîrinin Mukâtil'in öncesi şöyle dursun, Mukâtil'in döneminde bile alışılmadık bir şey olduğunu ve Mukâtil'in Kur'ân-ı Kerîm'i tam olarak tefsîr edenlerin ilkleri arasında bulunduğunu gösterir. Tefsîrinin, Mukâtil'in Tefsîri ile aynı olduğu söylenen el-Kelbî gibi çağdaşlarının da bu konuda onunla aynı özelliği paylaşmış olmaları muhtemeldir. Şu kadar var ki, –Mukâtil b. Süleymân'ın ki hariç– Kur'ân-ı Kerîm'in tam bir tefsîri bize ulaşmamıştır.

Hicrî 161'de vefât eden Süfyân es-Sevrî'nin Tefsîri, Hindistan'da basılmıştır. Fakat bu Tefsîr, her sûrede birkaç kelimeyi ve sınırlı sayıda âyeti tefsîr etmekten öteye geçmemektedir.

Meselâ Süfyân es-Sevrî'nin, Baqara sûresi'ndeki bazı âyetleri nasıl tefsîr ettiğini görelim:

(Hidâyeti verip dalâleti satın alanların/hidâyeti dalâlete tercih edenlerin) diğer kısmının hâli ise, semâdan boşanan yağmur(a tutulan kimselerin hâli) gibidir (Baqara/19) ibâresini, –Sa'îd b. Cubeyr'den naklen– "yağmur yüklü bulut" diye tefsîr etmiştir.

Ey insânlar! Sizi ve sizden öncekileri halqeden Rabbinize ibâdet edin ki ittiqâ edesiniz (Baqara/21) âyetindeki tet-

³⁸ *Tehzibu'l-Kemâl*, 10. cilt (Mukâtil b. Süleymân'ın biyografisi).

teqûn'u, –Ebû Necîh kanalıyla Mücâhid'den naklen– "itâat" ile tefsîr etmiştir.

Artık Allâh'a niddler koşmayın (Baqara/22) âyetindeki *endâd* (*nidd*'in çoğulu) kelimesini, –Mücâhid'den naklen– "O'na denkle koşmayın" diye tefsîr etmiştir.

Bildiğiniz hâlde... (Baqara/22) ibâresini ise, "Ey Ehl-i Kitâb! Siz Tevrât ve İncil'de O'nun bir olduğunun belirtilmediğini bildiğiniz hâlde" şeklinde tefsîr etmiştir.

Yakıtı insânlar ve taşlar... (Baqara/24) ibâresindeki *taşlar*'ı, "kibritten taşlar" diye tefsîr etmiştir. İbn Mes'ûd dedi ki: "Buradaki *taşlar*'dan murad, kırmızı kibrit'tir."

Süfyân, *O onlara müteşâbih olarak sunulur* (Baqara/25) âyeti hakkında şöyle demiştir: "*Müteşâbih*, 'rengi bir, tadı farklı' demektir."³⁹

Dikkatimizi çeken husûs şu ki, Süfyân es-Sevrî bütün âyetleri tefsîr etmemektedir. Onun bir âyetten tek bir kelimeyi, ardından bir diğerinden bir ya da birkaç kelimeyi tefsîr ettiğini, bazan da hiçbir kelimeyi tefsîr etmeksizin âyetleri bırakıp geçtiğini görüyoruz.

Buradan şu sonuca ulaşıyoruz: Rivâyet yoluyla tefsîr ashâb, tâbiîn ve etbau't-tâbiîn döneminde alışlagelmiş olan tefsîrdir. Bu tefsîr yönteminde, seleften nakledilen rivâyetler ile yetinilir, haklarında herhangi bir tefsîrî izah nakledilmemiş âyetlerin tefsîri yapılmaz.

Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsîri ise, Kur'ân'ın tamâmını âyet âyet tefsîr eden ve bize ulaşan ilk tefsîrdir. Şüphesiz ki bu yöntem, o gün için bilinen bir yöntem değildir. Bundan dolayı ilm adamları Mukâtil'in yöntemine (yani, bütün âyetleri tefsîr etmesine) tepki göstermişlerdir.

³⁹ Süfyân es-Sevrî, *Tefsîru'l-Qur'âni'l-Kerîm*, tahkik: İmtiyaz Ali, Hindistan, 1965.

3. İLK TEFSİR TEDVİN EDENLER

Şu husûsun açıkça bilinmesini isterim: Kur'ân'ı tam olarak ilk tefsîr eden kimse ile ilk olarak tefsîr tedvîn eden kimse ve ilk müfessir ta'bîrleri arasında fark vardır.

Kur'ân'ı tam olarak tefsîr eden ilk kimse, Mukâtil b. Süleymân'dır. Onun kimi çağdaşlarının Kur'ân-ı Kerîm'i tam olarak tefsîr etmiş olma ihtimâli olmakla birlikte bunlar bize ulaşmamıştır. Buna göre Mukâtil'in Tefsîri, bize ulaşan Kur'ân-ı Kerîm'in eksiksiz en eski tefsîridir.

İlk olarak tefsîr tedvîn eden kimseden maksad ise, tefsîre dâir ilk yazan ve bu husûsta ilk te'lif yapan kimsedir.

Dr. Ahmed Emîn, Ferrâ'nın (ö. 207 h.), Kur'ân-ı Kerîm'i âyet âyet tefsîr eden ilk kişi olup ondan önce gelenlerin ise sâdece Kur'ân'ın müşkil [anlaşılması zor] âyetlerini tefsîr etmekle yetindikleri görüşüne meyletmektedir.

Ahmed Emin bu görüşe meylederken, İbnu'n-Nedim'in şu ifâdelerine dayanmaktadır:⁴⁰

Ömer b. Bukeyr, el-Ferrâ'ya şöyle mektub yazdı:

el-Hasen b. Sehl bazan bana Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili ardi ardına suâller soruyor, ona verecek cevâb bulamıyorum. Şâyet benim için birtakım esâslar toplamayı yahut da bu husûsta kendisine başvuracağım bir kitâb hazırlamayı uygun görüyorsan bunu yapiver.

Bunun üzerine el-Ferrâ arkadaşlarına, "Size Kur'ân-ı Kerîm'e dâir bir kitâb yazdırmak için toplanın!" deyip onlar için belli bir gün tayin etti. Arkadaşları bir araya gelince o da onların yanına çıktı. Mescidde ezan okuyan ve namazda insânlara imâmlık yapan bir kişi vardı. Ferrâ ona, "Fâtihatul-Kitâb'ı oku, biz de onu tefsîr edelim. Kitâbın

⁴⁰ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 66.

tamâmını böylece bitirelim" dedi. Adam (Kur'ân'ı) okudu, el-Ferrâ da tefsîr etti.

Ebu'l-Abbâs, "Ondan önce kimse onun gibi bir iş yapmadı. Zannedirim ondan sonra da kimse ondan fazlasını yapmadı" demiştir.

Dr. Ahmed Emîn bu ifâdelerle ilgili olarak şunları söylemektedir:

Acaba biz bu ifâdelerden, –hicrî 270⁴¹ yılında vefât etmiş olan– el-Ferrâ'nın Mushaf'taki sıraya uygun olarak Kur'ân'ı âyet âyet ele alıp tefsîr eden ilk kişi olduğu, ondan önceki müfessirlerin sâdece müşkil [anlaşılması zor] âyetleri tefsîr etmekle yetindikleri, ondan önceki tefsîrlerin sâdece İbn Abbâs'tan, es-Süddî ve başkalarından rivâyet yoluyla gelen tefsîrler olduğu sonucunu çıkarabilir miyiz? Benim eğilimim bu doğrultudadır. Bununla birlikte İbnu'n-Nedim'in ifâdeleri bu husûsta kesin değildir.⁴²

Biz Dr. Ahmed Emîn'in bu eğilimini çürütecek birtakım deliller ortaya koyabiliriz:

el-Ferrâ'nın Tefsîri, Kur'ân'ın tam bir tefsîri değildir. Aksine o, Kur'ân'ın müşkil olan kelimelerini tefsîr etmiştir. Bu durum, el-Ferrâ'nın, *Me'âni'l-Qur'ân* isimli tefsîri incelendiğinde açıkça görülür: O, bir âyetin, bir ya da birkaç kelimesini tefsîr ettikten sonra birçok âyeti tefsîr etmeden geçmektedir. O hâlde el-Ferrâ'nın tefsîri, lugat ve nahiv bakımından bazı kelimelerin ve bazı âyetlerin bir bölümünün tefsîrinden ibârettir. Bu Tefsîrde o bütün gayretini nahiv ve dil ile ilgili açıklamalara hasretmiştir.

Ferrâ'nın Tefsîri'nin Kur'ân-ı Kerîm'in tam bir tefsîri olduğunu kabûl etsek dahî, Kur'ân'ı eksiksiz olarak tefsîr eden ilk kişi o değildir. Çünkü hicrî 150'de vefât eden Mukâtil b. Süleymân,

⁴¹ Bu tarih, yanlıştır; doğrusu, hicrî 207'dir. Bir dizgi hatası olarak hicrî 207 yerine, hicrî 270 yazılmış olmalıdır. (Çeviren)

⁴² *Duha'l-İslâm*, II/141.

ondan yarım asırdan daha uzun bir süre önce yaşamıştır ve Mukâtil'in Tefsîri, Kur'ân'ın bütün âyetlerini kapsayan bir tefsirdir.

Üstad Emîn el-Hûlî şöyle diyor:

el-Ferrâ'nın (v. 207 h.), *Me'âni'l-Qur'ân* adlı eseri, âyetleri, sûrelerdeki tertibine uygun olarak ele alışı itibâriyle Ebû Ubeyde'nin (v. 209 h.) *Mecâzu'l-Qur'ân*'ına benzer. Onun elimizde bulunan sözkonusu bu kitabının bir bölümünde sûreler Kur'ân'daki sıralanışına göre ele alınmakta ve her sûrenin mecâzını, yani maksadın açıklanmasına gerek duyulan bölümünü ele almaktadır.

el-Ferrâ'nın bu alanda da ilk olma özelliği yoktur. Aksine bu yöntem, –göründüğü kadarıyla– o çağın bilinen bir yöntemi idi. Bu dönemden önce yazılmış eserler elimize geçecek olursa, büyük ihtimâlle Kur'ân tefsîri konusunda, el-Ferrâ ve Ebû Ubeyde'nin yönteminin, daha önceden kullanıldığı görülecektir.⁴³

Ben değerli ilim adamı Prof. Emîn el-Hûlî'ye diyorum ki: Umduğunuz gerçekleşmiş ve biz el-Ferrâ'dan yarım asırdan daha uzun bir süre önce yazılmış bir tefsîri elde etmiş bulunuyoruz ki bu Kur'ân'ın bütün âyetlerini kapsayan eksiksiz bir tefsirdir. Sözümlü ettiğimiz bu tefsîr Mukâtil b. Süleymân'a âiddir.

İlk tefsîr tedvîn edenlere gelince:

Rivâyete göre Mücâhid (ö. 103 h.), elinde yazı levhaları bulunduğu hâlde İbn Abbâs'a tefsîre dâir suâller sorar ve söylediklerini yazardı. Nihâyet ona tefsîrin tamamını sordu.⁴⁴

Abdu'l-Melik b. Mervân (ö. 86 h.), Sa'îd b. Cubeyr'den (ö. 94 h.) kendisi için Kur'ân'ın tefsîrini yazmasını istemiş. Sa'îd b. Cu-

⁴³ *İslâm Ansiklopedisi* (Arabça çevirisi), "Tefsîr" maddesi, V/364-365; Emîn el-Hûlî, *et-Tefsîr Meâlimu Hayâtihi ve Menhecuhu'l-Yevm*, s. 31-32'deki dipnot.

⁴⁴ Taberî, *Tefsîr*, I/30.

beyr de onun için yazmış. Atâ b. Dinâr da bu tefsîri yazıcılardan almıştır. Yoksa Atâ b. Dinâr'ın Sa'îd b. Cubeyr'den doğrudan işitmişliği yoktur.

Nitekim *Tehzibu't-Tehzib*'de Atâ b. Dinar'ın biyografisi anlatılırken şunlar söylenmektedir:

Ali b. el-Hasen el-Hasencânî, Ahmed b. Sâlih'den naklen dedi ki: "Atâ b. Dinar Mısırlı sika kimselerdendir. Sa'îd b. Cubeyr'den naklettiği rivâyetler arasında yer alan Tefsîri bir sayfadır. Ancak bunu, Sa'îd b. Cubeyr'den (vâsitasız) dinlediğine dâir bir delâlet yoktur."

Ebû Hatim de şöyle demektedir:

Hadîsi sâlihtir [nakledilmeye elverişlidir], ancak Tefsîri divândan almıştır. Hicrî 86'da vefât eden Abdu'l-Melik b. Mervân, Sa'îd b. Cubeyr'den kendisine Kur'ân tefsîrini yazıp göndermesini istemiş, Sa'îd de yazmıştı. Atâ b. Dinâr bunu divânda bulup almış, dolayısıyla Sa'îd b. Cubeyr'den onu mürsel olarak rivâyet etmiştir.

Vefyâtu'l-A'yan'da şu ifâdeler yer almaktadır:

Mu'tezile'nin ileri gelen âlimlerinden Amr b. Ubeyd (ö. 143 h.) Kur'ân-ı Kerîm'e dâir bir tefsîri Hasen el-Basrî'den (ö. 116 h.) yazmıştır.⁴⁵

Suyûtî şunları söylemektedir:

İbn Cureyc'in (ö. 150 h.) tefsîre dâir üç büyük cüzü vardır.⁴⁶ İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime'nin, "Ben iki levh [kapak] arasını tefsîr ettim" dediğini biliyoruz.⁴⁷

Yukardaki açıklamalardan hareketle Ferrâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'i âyet âyet tefsîr eden ilk kişi olmadığı kanaatine ulaşabiliriz.

⁴⁵ *Vefyâtu'l-A'yan*, II/3.

⁴⁶ *el-İtqân*, II/224.

⁴⁷ *el-İtqân*, II/225; İkrime ise hicrî 104 ya da 105 yılında vefât etmiştir.

Bundan sonra geriye şu soru kalmaktadır: Kur'ân-ı Kerîm'i âyet âyet tefsîr eden ilk kişi kimdir?

Benim kanaatim, tefsîrin tedvîninin, Mukâtil b. Süleymân'-dan (ö. 150 h.) önce olduğu doğrudur. Çünkü Sa'îd b. Cubeyr (ö. 94 h.) Kur'ân'ın tefsîrini Mervân b. Abdu'l-Melîk (ö. 86 h.) için yazmıştır.

Kanaatime göre, Mukâtil'den önceki tefsîrler, Kur'ân'ın tamâmını kapsamıyordu. Bunlar sâdece rivâyetlerin nakledilmesinden ve müşkil âyetlerin tefsîrinden ibârettir. Bu durum, Sa'îd b. Cubeyr (ö. 94 h.) ile Mucâhid'in (ö. 103 h.) Tefsîri için de geçerlidir.

Amr b. Ubeyd'in, el-Hasen'den rivâyet ettiği Tefsîre gelince: Kanaatimce bu Tefsîr, qader ve –o dönemde Basra'da yoğun bir şekilde tartışılan– itiqâdî birtakım meselelerle alâkalı muayyen bazı âyetlerin tefsîrine dâirdir. Çünkü o dönemde Basra, çeşitli fırkaların ve Kelâm ilminin en önemli merkezi idi.

Hasen el-Basrî'nin Tefsîri'nde öncelediği şey, değişik fırka ve mezheblere mensub çeşitli bid'at ve hevâ sâhiblerinin kanaatlerini çürütmektir.⁴⁸

İkrime'nin (ö. 104 h.), İbn Abbâs'tan naklettiği Tefsîre gelince, bu da sâdece rivâyet yoluyla yapılmış bir Tefsîrdir ve müşkil olan âyetlere münhasırdır.

İbn Cureyc'in (ö. 150 h.) Tefsîri'ne gelince, görüldüğü kadarıyla o tam bir Tefsîr olmayıp, tefsîre dâir İbn Abbâs'tan rivâyet edilmiş üç büyük ciltlik bir kitâb idi. Bu rivâyetlerin bir kısmı sahîh, bir kısmı gayr-i sahîhtir. Çünkü onun maksadı, sâdece sahîh rivâyetleri toplamak değil, âyetlerle ilgili her rivâyeti sahîh-gayr-i sahîh demeden toplamaktır.⁴⁹

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, II/103.

⁴⁹ *el-İtqân*, II/188.

Bu bahsin sonlarında şu noktalarda odaklaştırabileceğimiz bir özeti sunabiliriz:

1) Tefsîr, Hz. Peygamber'in (s.a) bazı âyetleri açıklaması ile başlar. Bu nedenle Emîn Peygamber, Kur'ân'ın ilk müfessiri olarak kabûl edilir.

2) Peygamberlik döneminden uzaklaşıldıkça tefsîrin alanı genişlemiştir. Çünkü insanların –Kur'ân'ın nüzûl ortamı ve şartlarından uzaklaşmaları sebebiyle– tefsîre ihtiyaçları artmıştır.

3) Kur'ân tefsîri, mübhem ve müşkil âyetlerin anlaşılması ihtiyacından doğmuştur.

Emîn Peygamber, Kur'ân'ın bütün âyetlerini değil, bazılarını tefsîr etmiştir. Ashâbı ise, Kur'ân-ı Kerîm'i; qurâati, anlaşılması ve açıklanması itibâriyle çeşitli vesîlelerle ele almış, üzerinde durmuşlardır. Böylelikle tefsîrin alanı bir dereceye kadar genişlemiştir. Fakat yine de Kur'ân'ın tamâmını ihtivâ etmemiştir. İmâm Şâfiî'nin şu sözü de bunu te'yid etmektedir:

İbn Abbâs'tan tefsîre dâir sâbit olan rivâyetler ancak 100 Hadîse denktir.

4) Bize ulaşmış Kur'ân'ın tam ve en eski Tefsîri, Mukâtil b. Süleymân el-Belhî'ye (ö. 150 h.) âid olandır. O Kur'ân'ın tamâmını âyet âyet tefsîr etmiştir.

4. MUKÂTİL'İN TEFSİRİ Mİ, İBN CUREYC'İN TEFSİRİ Mİ DAHA ÖNCEDİR?

Abdu'l-Melîk b. Cureyc hicrî 80'de doğmuş, 150'de vefât etmiştir. Hicrî 159'da vefât ettiği söylendiği gibi, başka târihler de verilmiştir. Mukâtil de hicrî 80 dolaylarında dünyâya gelmiş, 150'de vefât etmiştir. Bundan daha sonra vefât ettiği de söylenmiştir.

Bundan açıkça anlaşılıyor ki, Mukâtil ile İbn Cureyc çağdaş idiler. Fakat İbn Cureyc Hicaz'da, Mukâtil ise Horasan'da yetişti. Bundan dolayı İbn Cureyc için, “Hicaz'da kitâb te'lif eden ilk kişi” denilmiştir.

İbn Cureyc'in ancak olgunluk döneminde ilm tahsil ettiğini, Mukâtil'in ise Tefsîri'ni Merv'de gençlik yahut da olgunluk döneminde te'lif ettiğini bildiğimize göre, Mukâtil'in Tefsîri'ni, İbn Cureyc'den önce tedvîn ve te'lif ettiği açıklık kazanmış olur.

Muhtemeldir ki İbn Cureyc –aslen Bizanslı bir hristiyan olması sebebiyle– rivâyetleri toplamak, düzenlemek ve te'lif etmek husûsunda daha mahâretli idi. Bu sebeble kitâbları ilk olarak tasnif edenin o olduğu söylenmiştir. Fakat o, her ne kadar Mukâtil ile çağdaş idiyse de, Tefsîrini tedvîn ettiği dönem kuhûlet [30 yaşından sonraki dönem] diye bilinen olgunluk dönemidir. Yani, Mukâtil'in Tefsîri'ni tedvîn etmesinden sonradır.

Bununla birlikte İbn Cureyc'in Tefsîri, İbn Abbâs'tan gelen rivâyetlerin toplanması sûretiyle oluşmuştur. Mukâtil'in Tefsîri ise, tam bir te'lif olarak önümüzde durmaktadır. Onda parlak aklın, yeni şeyler ortaya koymanın ve teknik anlamıyla te'lifin, Kur'ân'ın hedef ve maksadlarını bir derya gibi idrak edişin, her konunun âyetlerini bir araya toplamanın, zâhiren çelişik gibi görünen âyetleri uyuşturmanın izleri görülmektedir.

Mukâtil, Tefsîrini, öncekilerin tefsîr ve görüşlerini toplayıp biraraya getirerek değil; bunları inceleyip tetkik ederek, kendi görüşüne göre doğruya en yakın olanı tercih ederek gâyet özlü, basit ve açık ifâdelerle ortaya koymuştur.

İmâm Şâfii'yi, “Tefsîr alanında geniş bilgi elde etmek isteyen Mukâtil b. Süleymân'a muhtaçtır” demeye iten de bu olmalıdır.

Burada, rivâyet yoluyla tefsîr tedvîn eden kimse ile, yeni bir yöntemle tefsîr te'lif eden ve tefsîrde çığır açan kimsenin farklı olduğunu vurgulamak istiyorum.

Kanaatimce Mukâtil'den öncekilerin hepsi sâdece tefsîre dâir rivâyet nakleden kimselerdi. Bunlar arasından tefsîr tedvîn edenlerin de tedvîninde çoğunlukla görülen nakl ve rivâyetleri.

Mukâtil'in Tefsîri ise hem Kur'ân âyetlerinin tamâmını kapsayan eksiksiz bir Tefsîr, hem de her âyeti açıklayan ve ona izah getiren teknik ilk Tefsîrdir.

MUKÂTİL ve KUR'ÂN İLMLERİ

Göründüğü kadarıyla Mukâtil, Kur'ân ilmleriyle alâkalı ilk kitâb te'lif eden kimselerdendir. Şu ân elinizde bulundurduğunuz *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Qur'âni'l-Kerîm*⁵⁰ isimli eseri bunlardandır.

Zerkeşi *el-Burhân*'da, Suyûtî *el-İtqân*'da bu kitâbdan ya da bu kitâbdan nakil yapanlardan çokça nakillerde bulunmuşlardır. Mukâtil'den sonra Kur'ân ilmlerine dâir eser te'lif edenlerin pek çoğu da bundan yararlanmışlardır. Bu, Mukâtil'in “el-Vü-

50 Zerkeşi, *el-Burhân*, I/102'de şunları söylemektedir: “Bu alanda başlangıç dönemlerinde Mukâtil b. Süleymân eser te'lif etmiştir. *Vücûh*, “birden çok anlam için kullanılan müşterek bir lafız”dır; *hidâyet* lafız gibi. Bu, Kur'ân'da 17 ma'nâda kullanılır. Birisi *beyân* anlamındadır: *İşte onlar Rabb'lerinden bir hidâyet {yani, beyân} üzeredirler* (Bakara/5) âyetinde olduğu gibi. Bir diğer anlamı *dîn*'dir: *Şübhesiz hidâyet {yani, dîn} Allâh'ın hidâyetidir {yani, dînidir}* (En'âm/71) âyetinde olduğu gibi. *İmân* anlamına da gelir: *Ve Allâh hidâyete {yani, imâna} erenlerin hidâyetini {yani, imânını} arttırır* (Meryem/76) âyetinde olduğu gibi.”

Mukâtil b. Süleymân, kitabının başaraflarında merfu [Hz. Peygamber'e nisbet edilen] bir Hadîs zikretmektedir: *Bir kimse Kur'ân'ın pekçok vechini görmedikçe tam anlamıyla fakih olamaz*. Suyûtî, bu Hadîs hakkında şunları söylemektedir: “Bu Hadîsi İbn Sa'd ve başkaları Ebu'd-Derdâ'dan mevkuf [Ebu'd-Derdâ'ya ait bir söz] olarak zikretmişlerdir” (*el-İtqân*, I/141). *Nezâir* ise, “birbirine uygun anlamlar ihtiva eden lafızlar” ma'nâsına gelir.

cûh ve'n-Nezâir”e dâir yazdıklarımın, kendisinden sonrakilerin yazdıklarıyla karşılaştırılması hâlinde açıkça görülür. Meselâ, *el-Malatî'nin et-Tenbih ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ahvâ* adlı eserinde⁵¹ kaydettiği “Mukâtil'in külliyyâtı” bunlardan biridir:

- Kur'ân'da geçen her *bahs* lafzı, “noksan” demektir; ancak Yûsuf sûresi'nde yer alan, *Ve o'nu bahs bir pahaya sattılar* (Yûsuf/20) âyetindeki müstesnâdır; burada “harâm” anlamındadır.
- Kur'ân'da geçen her *ba'l* lafzı “koca” demektir; ancak Sâffât sûresi'nde yer alan, *Ba'le mi du'â ediyorsunuz?* (Sâffât/125) âyetindeki müstesnâdır. Burada *ba'l* ile, “rabb” [put] kastedilmiştir.
- Kur'ân'da geçen her *rayb* lafzı, “şekk” ma'nâsındadır; ancak Tûr sûresi'ndeki, *raybe'l-menûn* lafzı “zamânın ıztırâb veren musîbetleri” demektir.

Zerkeşî de, *el-Burhân* (I/105) isimli eserinde, İbn Fâris'in *el-Efrâd* adlı eserinden şunları nakletmektedir:

- el-Bahs*, Kur'ân'da “eksiklik, eksiltmek” demektir; *O (ecrinin) eksiltilmesinden [bahs'inden] de korkmaz, kendisine zulmedilmesinden de* (Cinn/13) âyetinde olduğu gibi. Bundan tek istisnâ Yûsuf sûresi'ndeki, *Onu düşük bir bahs'e sattılar* (Yûsuf/20) âyetidir. Çünkü tefsîr âlimleri buradaki *bahs'i*, “harâm” ile tefsîr etmişlerdir.
- Kur'ân'da geçen her *el-ba'l* kelimesi, “koca” demektir; *Kocaları [buuletuhunne] onları geri almaya daha çok hakk sâhibidirler* (Baqara/228) âyetinde olduğu gibi. Ancak Sâffât sûresi'nde yer alan, *Ba'le mi du'â ediyorsunuz?* (Sâffât/125) âyetinde geçen *ba'l* müstesnâdır. Burada *ba'l* ile, “put” kastedilmektedir.

⁵¹ s. 72-82, el-Kevserî'nin tahkiki ile.

•Kur'ân-ı Kerîm'de geçen her *rayb* lafzı, “şekk” [şübhe] ma'nâsındadır; ancak, *Biz o'na raybe'l-menûn'u gözetliyoruz/bekliyoruz* (Tûr/30) âyetindeki müstesnâdır. Burada *raybe'l-menûn*, “zamânın ıztırâb veren musîbetleri” demektir.⁵²

Yine Zerkeşî, *el-Burhân* (I/110) isimli eserinde şunları söylemektedir:

İbn Fâris'in aktardığı bilgiler burada sona ermektedir. Başkası şunu da ekler:

- Kur'ân'daki *le-'allekum* (çoğul muhâtab zamîri ile birlikte, ... diyebilirsiniz) lafzı, *li-key* [...sı için] demektir. Ancak Şu'arâ sûresi'nde yer alan, *Ebedî kalmak ümîdi ile [le-'allekum]...* (Şu'arâ/129) âyetindeki müstesnâdır. Burada benzetmek içindir, yani “sanki siz ebedî kalacaksınız gibi” demektir.
- Kur'ân'da geçen her *qıst* lafzı, “adâlet” anlamındadır; ancak Cinn sûresi'nde yer alan, *Qâsıtlara gelince, onlar cehenneme odun olacaklardır* (Cinn/15) âyetindeki müstesnâdır. Çünkü burada, “Allâh'a bir başkasını denk koşan, Allâh'a denk kimseler olduğunu ileri sürenler” [müşrikler] kastedilmektedir.

Bu açıklamalar lafzın şekli gözönüne alınarak yapılmıştır, yoksa rubâî [dört harfli] kökler elbetteki sülâsî [üç harfli] köklerden farklıdır.

- Kur'ân'daki her *kisf* lafzı, “semânın bir tarafı” anlamındadır; ancak Rûm sûresi'nde geçen, *Onu kisefen yapar* (Rûm/48) âyetindeki bundan müstesnâdır. Burada, “Onu [bulutu] parça parça eder” demektir.
- Kur'ân'daki her *mâu'l-ma'in* ifâdesinden murâd, “akan su”dur; ancak Tebâreke sûresi'nde (30. âyet) geçen bun-

⁵² Zerkeşî, *el-Burhân*, I/105-107.

dan müstesnâ. Burada kasd, “kovalarla elde edilen tertemiz su olan zemzem suyu”dur.⁵³

İbn Fâris'ten başkasının naklettiği bu kısımlar, *-el-Burhân'*daki bazı harfler dışında– hemen hemen Mukâtil'in açıklamalarının aynıyla tekrârından ibârettir.

Meselâ Mukâtil şöyle diyor:

•Kur'ân'daki her *Qıst yapın, çünkü Allâh qıst yapanları sever* (Hucurât/9) ibâresi, “adâletli olun; çünkü Allâh adâletlileri sever” anlamında olup, sözleri ve fiilleriyle âdil olanlar kasdedilmektedir. Ancak Cinn sûresi'nde yer alan, *Qâsıtlara gelince...* âyetindeki bundan müstesnâdır. Burada, “başkasını Allâh'a denk tutanlar” kasdedilmiş olup *Onlar cehenneme odun olmuşlardır*. (Cinn/15)⁵⁴

•Kur'ân'da geçen her *le-'allekum* lafzı, “... için” demektir; ancak, *Sanki ebedî kalacaktıymışsınız gibi* [*le'allekum*]... (Şu'arâ/129) âyetindeki bundan müstesnâdır. Burada, “sanki ebedî kalacaktıymışsınız gibi” demektir.⁵⁵

•Kur'ân'daki her *kisefen* lafzı ile, “semânın bir tarafı” kasdedilmektedir; ancak Rûm sûresi'nde bulunan, *Onu kisefen yapar* (Rûm/48) ibâresindeki bundan müstesnâdır. Burada, “bulutu parça parça yapar” demektir.⁵⁶

•Kur'ân'da geçen her *mâi ma'in* lafzı, “akan su” demektir; ancak Mülk sûresi'nde yer alan, *Size kim bir mâi ma'in*

⁵³ *el-Burhân'*da bu şekildedir. Fakat doğrusu *tâhir* [tertemiz] değil, *zâhir*'dir [açıktır]. Beydavî, *Size kim bir mâu'l-ma'in getirebilir?!* ifadesini, “akan” yahut da “kolaylıkla elde edilebilen, açıkça görülen su” (Beydavî, *Tefsîr*, s. 751) olarak tefsîr etmiştir. Ayrıca bkz. *Celâleyn*, s. 480.

⁵⁴ el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd*, s. 78.

⁵⁵ el-Malatî, *age.*, 87.

⁵⁶ el-Malatî *age.*, s. 79-80. *el-Burhân'*daki ifade, “‘Bulutlu parçalar haline getirir’ demektir” şeklindedir.

getirebilir?! (Mülk/30) ibâresindeki bundan müstesnâdır. Burada, “kovalarla alınabilecek açık ve görünür su” kasdedilmektedir.⁵⁷

Bunlardan, Zerkeşi'nin, Mukâtil'in vücûh ve nezâire dâir söylediklerinden faydalandığı anlaşılmakta; *el-Burhân* adlı eserinin birçok bölümünde Mukâtil'in açıklamalarından etkilendiği açıkça görülmektedir. Bu durum, özellikle aynı konuda farklı şeyler söylendiği izlenimini veren âyetlerde görülmektedir. İnsânın topraktan, sonra ses veren çamurdan, sonra da hakîr bir sudan yaratılması ile ilgili ibârelerde olduğu gibi.⁵⁸

Zerkeşi *el-Burhân'*da, Mukâtil'in Âdem'in yaratılışı ile ilgili açıklamalarından⁵⁹ ve ilk bakışta, aynı konuda farklı şeyler söylendiği izlenimi veren âyetlerle ilgili açıklamalarından⁶⁰ oldukça etkilenmiştir. Doğrudan Mukâtil'in eserlerinden etkilenmemiş olma ihtimâli olmakla birlikte, Mukâtil'in eserlerinden yapılan nakillerden etkilendiği kesindir. Nitekim o, *el-Burhân* adlı eserinde şunları söylemektedir:

Ondördüncü tür, vücûh ve nezâir hakkındadır. Bu husûsta eskilerden Mukâtil b. Süleymân bir eser yazmış ve yine bu husûsta sonrakilerden İbnu'z-Zâgûnî bir eser derlemiştir. Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, Vâiz Dâmeğânî, Ebu'l-Huseyn b. Fâris de bu husûsta eser te'lif etmişlerdir. İbn Fâris kitâbına, *el-Efrâd* adını vermiştir.⁶¹

Son olarak şu kanaati kaydedebiliriz:

⁵⁷ Aynı eser, s. 80. Ancak *zâhir* [açık] olması gereken kelime, *tâhir* [tertemiz] diye yazılmıştır. Doğrusu ise az önce geçtiği gibi *zâhir* olmasıdır.

⁵⁸ Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, I/69; el-Malatî, *et-Tenbîhu ve'r-Redd*, s. 70.

⁵⁹ *el-Burhân*, II/54.

⁶⁰ *el-Burhân*, II/55.

⁶¹ *el-Burhân*, I/102.

•Mukâtil, Kur'ân-ı Kerîm'i aqlî/dirâyet yöntemiyle ve eksiksiz olarak tefsîr eden ilk kişidir.

•Mukâtil, Kur'ân ilmleri hakkında kapsamlı bir şekilde te'lif-te bulunanların ilkleri arasındadır.

5. MUKÂTİL'İN TEFSİR ve KUR'ÂN İLMLERİNE DÂİR TE'LİF ETTİĞİ ESERLER

1. *et-Tefsîru'l-Kebîr*;

Bu, Kur'ân'ın tam bir tefsîridir. Bu Tefsîri, ilmî bir şekilde tahkik ettim. Bunu yaparken de hicrî 4 ila 13. asır arasında yazılmış bu Tefsîrin 6 nüshasını esâs aldım.

2. *Nevâdiru't-Tefsîr*;

3. *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*;

4. *er-Reddu 'ale'l-Qaderiyye*;

Son üç eser âdeta yok hükmündedir.⁶²

5. *el-Vücûh [el-Eşbâh] ve'n-Nezâir fi'l-Qur'âni'l-Kerîm [Kur'ân Terimleri Sözlüğü]*;

Bu eser, Türkiye'deki genel bir kütübhânedede 516 numarda kayıtlı bir yazmadan film alınmıştır. Bu film, Kâhire'deki el-Câmiatu'l-Arabiyye'ye bağlı Yazmalar Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Şu anda elinizde bulduğunuz kitâb budur.⁶³

6. *Tefsîru Hamsi Mieti Âyetin mine'l-Qur'âni'l-Kerîm*;

Bu eser İngiltere müzesinde OR 6333 numarada kayıtlı. Bir

⁶² Bkz. *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII/317; *el-A'lâm*, VIII/206.

⁶³ *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII/317. Orada şunları söylemektedir: “*el-Vücûhu ve'n-Nezâiru fi'l-Qur'âni'l-Kerîm*.”

bakıma uzunca bir tefsîr olup fikhî hükmler ihtivâ etmektedir.⁶⁴

7. *el-Aqsâmu ve'l-Luğat*;

8. *el-Âyâtu'l-Müteşâbihât*;⁶⁵

el-Âyâtu'l-Müteşâbihât adlı eserinin, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Qur'âni'l-Kerîm* adlı eserinin aynısı olma ihtimâli de vardır. Bu durumda bu, birden çok ismi bulunan aynı kitâb demektir.

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN

“EL-VÜCÛH VE'N-NEZÂİR” ADLI ESERİ

Şu anda elinizde bulduğunuz kitâbdır. Bunun bir filmini Kâhire'deki Câmi'atu'd-Duveli'l-Arabiyye'ye bağlı el-Mah-tutâtu'l-Arabiyye Enstitüsü'nden birkaç seneden beri edinmiş bulunuyorum. Irak'ta bir başka nüshasını bulmak için çok uğraştım. Çünkü fihristler Irak kütübhânelerinde bir nüshanın bulunduğuna işâret etmektedir. 1964-68 yılları arasında Irak'ta bulunduğum süre boyunca özel ve genel kütübhânelerin ve Yazmalar Enstitüleri'nin fihristlerini inceledim; fakat bu kitâbdan herhangi bir nüshanın varlığına işâret edecek birşey bulama-

⁶⁴ Goldziher, *Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî*, Mütercim: Dr. Abdu'l-Halim en-Neccar –Allah'ın rahmeti üzerine olsun– s. 76'daki dipnot. [(Mukâtil b. Süleymân'ın *Tefsîru Hamsi Mieti Âyetin mine'l-Qur'âni'l-Kerîm* isimli bu eseri de, tarafımızdan tercüme edilmiş olup yakında İşaret Yayınları tarafından basılmıştır. (Çeviren)]

⁶⁵ İbnu'n-Nedim, bunlardan başka Mukâtil b. Süleymân'ın; 9. *Kitâbu'l-Qur'âni'l-Kerîm*, 10. *el-Cevâbât fi'l-Qur'ân*, 11. *et-Takdîm ve't-Te'hîr*, 12. *Müteşâbihât* isimli eserlerinin de adını zikretmektedir. İbnu'n-Nedim ayrıca *el-Âyâtu'l-Müteşâbihât* (basılı nüshada ... *ve'l-Müteşâbihât* şeklinde) isimli bir eserini zikrettiğinden, muhakkikim 8 numarada zikrettiği eser ile aynı olma ihtimali zayıf görünmektedir (bkz. İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1415 [1994], s. 222, —Çeviren).

dım. Bazı kütübhânelerin düzenleme ve tanzime ihtiyaçları vardır. Irak'taki Seyyid Sultan Ali Mescidi Kütübhânesi böyledir. Burada düzenli bir fihriste gerek duyan değerli yazmalar bulunmaktadır.

Bu kitâbın tahkikini, Kâhire'deki Arabça Yazmalar Enstitüsü'ndeki mikro-filmten alınmış nüshaya dayanarak yaptım. Kitâbın aslı Türkiye'de 516 numara ile genel bir kütübhâne'de kayıtlı bulunmaktadır. Kitâb hicrî VII. asırda iri ve güzel bir hat ile yazılmıştır. Varak sayısı 288 olup, 20x15 cm. ölçülerindedir. Her sayfada 9 satır bulunmaktadır. İlk sayfasında şunlar yazılıdır:

Bu, Kur'ân-ı Azîm'in tefsîrine dâir *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* kitabı olup, İmâm Mukâtil b. Süleymân'a âiddir.

İkinci sayfasında da şu ifâdeler yer almaktadır:

Ebû Nasr'ın Kur'ân'ın vücûhuna dâir Mukâtil b. Süleymân'dan te'lif ettiklerindedir. Bu husûsta yazdıklarından (bazısı şunlardır): “*Hudâ*, onyedî şekilde tefsîr edilir...”

KİTÂBIN TAHKİKİNDE YAPTIKLARIM

Mukâtil b. Süleymân, açıklamalarının büyük bölümünü Kur'ân ibâreleri arasına yerleştirmiştir. Birbirlerinden kolayca ayırdedilmelerini sağlamak için Kur'ân'a âid ifâdeleri parantez arasına aldım.⁶⁶ Müellifin tanık olarak zikrettiği âyetlerin, hangi sûreye âid olduğunu ve âyet numaralarını dipnotta gösterdim.⁶⁷

⁶⁶ Biz ise kitabın Türkçe tercümesinde, Kur'ân ibarelerinin meallerini normal/düz karakter ile, bunların arasına yerleştirilen Mukâtil b. Süleymân'ın açıklamalarını ise parantez içinde { } ve *italik* olarak verdik. (Çeviren)

⁶⁷ Biz ise kitabın Türkçe tercümesinde –daha kullanışlı olacağı kanaatiyle– sûre adı ve âyet numarasını (örnek: Mâide/46 şeklinde) mealin sonuna koyduk. (Çeviren)

Kur'ân-ı Kerîm'den aktarılan ibârelerde sayılamayacak kadar çok olan hataları düzelttim. Kitâbın aslında da pekçok tashif [yazım hatâsı] ve tahrif vardır. Bu tashif ve tahrifleri düzeltmek için daha önce tahkik ettiğimiz Mukâtil'in Tefsîri'nden yararlandım. Yaptığım bu tahkik ile arzu edilen sonuca ulaşmak için bütün gücümü ortaya koyarak Hadîs, tefsîr ve luğat kitâblarından yararlanmaya çalıştım. Bununla birlikte mükemmellik derecesine ulaştığımı iddiâ edecek değilim; benim bütün yaptığım, sahâsında yazılmış ilk eserlerden biri olan bu kitâbın gün ışığına çıkarılmasına yardımcı olmaktan ibârettir.

MUHAKKİKİN EKLEDİKLERİ

Her maddenin başlığını, okuyucuya kolaylık olsun diye parantez içerisine aldım ve her maddeye bir sıra numarası koydum. Kitâbı alfabetik sıraya göre düzenlemeyi düşündümse de bunun, müellifin izlediği yönteme karşı bir haksızlık olduğunu anladım. Bu nedenle sonda genel bir fihrist ile alfabetik bir fihrist yapmakla yetindim. Böylelikle araştırmacı istediğini bulabilecektir.

Her beş sayfada bir defa olmak üzere yazma nüshadaki sayfa numarasını zikretmekle yetindim. Meselâ yazmadaki 70, 75, 80, 85... sayfalarının numarasını kaydettim. Böylelikle yazma nüshaya başvurmak kolaylaşsın istedim.⁶⁸

Yazma nüshada mükerrer sayfalar ile eksik sayfalar bulunduğu gibi, bir maddenin diğerine karıştığı yerler de bulunuyordu. Nitekim bu, *Tevelli* ve *er-Rûh* maddelerinde görülebilir. Gücüm yettiğince hatâları –*es-Sevâ* maddesinde olduğu gibi– düzeltmeye çalıştım. Bunun için de Mukâtil'in Tefsîri'ne ve başka eserlere başvurdum.

⁶⁸ Türkçe tercüme için gerekli olmadığından, yazma nüshaya ait bu sayfa numaralarını kaydetmedik. (Çeviren)

VÜCŪH ve NEZÂİR İLMİ

Tefsîr ilminin dallarından olan vücûh ve nezâir'in ma'nâlarına gelince:

Vücûh, birden çok anlamda kullanılan ortak lafızlardır. Meselâ, *ayn* lafzı, “gören göz” ve “akan pınar” [göze] hakkında kullanılır.

Nezâir ise, aynı ma'nâda kullanılan farklı lafızlardır; *cevad* ve *kerîm* (–ki ikisi de “cömert” anlamındadır–) lafızları gibi.

Nezâir'in “lafız” hakkında, *vücûh*'un ise “ma'nâ” hakkında kullanıldığı da söylenmiştir. Ancak bu iddiâ zayıftır; çünkü böyle birşey kastedilmiş olsaydı, o taqdîrde yapılan açıklamalar müşterek [birden çok ma'nâyı ifâde eden ortak] lafızlar hakkında sözkonusu olurdu. Oysa bu alanda eser yazarlar birçok yerde aynı anlamdaki lafzı sözkonusu ederek, *vücûh*'u birtakım kısımların bir türü, *nezâir*'i de bir başka türü olarak kabûl etmektedirler. Bazıları da bunu Kur'ân-ı Kerîm'in mu'cizelerinden biri olarak değerlendirmişlerdir. Çünkü aynı kelime kimi zamân 20 ayrı anlamda, ya da daha az veya daha çok anlamda kullanılabilir. İnsân kelâmında ise bu olamaz.

Vücûh ve nezâir bilgisi hakkında bir grub ilm adamı eser yazmıştır. Zerkeşi, *el-Burhân* (I/102) isimli eserinde şunları söylemektedir:

Bu husûsta eskiden Mukâtil b. Süleymân eser yazmıştır. Buna göre *vücûh*, “birçok anlamda kullanılan müşterek [ortak] lafız” demektir. Meselâ, *hidâyet* lafzı Kur'ân'da 17 ma'nâda kullanılmıştır: *İşte onlar Rabb'lerinden bir hidâyet üzere dirler* âyetinde “beyân”; *Muhakkak Allâh'ın hidâyeti gerçek hidâyettir* âyetinde “dîn”; *Allâh hidâyete erenlerin hidâyetini arttırır* âyetinde “îmân” anlamındadır. *Nezâir* ise, “birbirine uygun lafızlar” kabilindedir.

KİTÂBIN ÖNEMİ

Kitâb bizim kültürümüzün eski bir mirâsı, Kur'ân ilimlerinin esâslarından bir esâstır. Bu eserin müellifi tefsîr ve Kur'ân ilimlerine dâir kapsamlı eser yazanların ilklerindedir. O önce lafzı zikreder ve bu lafzın Kur'ân-ı Kerîm'de kullanıldığı çeşitli anlamları tesbit etmeye koyulur. Şöyle ki:

el-Hudâ kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de 17 vechi [kullanım şekli, ma'nâsı] vardır:

Bizi sırât-ı müstakîme hidâyet eyle âyetindeki *hudâ*, “sebât”; *İşte onlar Rabb'lerinden bir hudâ üzere dir* âyetindeki *hudâ*, “beyân”; *Muhakkak gerçek hudâ Allâh'ın hudâsıdır* âyetindeki *hudâ*, “dîn”; *Allâh, hudâ bulanların hudâsını arttırır* âyetindeki *hudâ*, “îmân”; *Her qavm için bir hâdi vardır* âyetindeki *hâdi*, “davetçi” ma'nâsındadır.

Kezâ, “Rasûl”, “kitâblar”, “bilgi”, “Nebî”, “Kur'ân”, “Tevrât”, “istirca”, “hüccet”, “tevhîd”, “sünnet”, “ıslâh”, “ilhâm” ve “irşâd” anlamlarında da kullanılmıştır.

Ve böylece bu eser Kur'ân-ı Kerîm'de birden çok anlamda kullanılmış lafızların çeşitli anlamlarını açıklamayı sürdürüp gitmektedir.

Bu çalışmanın mirâsımızın canlandırılmasında araştırmacılara faydalı olacağını, Kur'ân-ı Kerîm'e ve Arab diline hizmet edeceğini ümid ederim. Başarı ancak Allâh'tandır. Ben O'na güvenip dayandım, O'na yönelirim.

Dr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte

Mukâtil b. Süleymân
(ö. 150 h.)

Kur'ân Terimleri Sözlüğü

*(el-Eşbâh ve'n-Nezâir
fi'l-Qur'âni'l-Kerîm)*

BİRİNCİ CÜZ

Rahmân-Rahîm Allâh'ın Adıyla

Bu, Ebû Nasr'ın¹ te'lif ettiği Kur'ân-ı Kerîm'in vücûhuna dâir Mukâtil b. Süleymân'dan rivâyetidir. Onun yaptığı açıklamalar arasında şunlar vardır:

1. EL-HUDÂ [الهدى]

el-Hudâ, 17 şekilde tefsîr edilir:

1. *el-Hudâ* kelimesi, *beyân* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

İşte şunlar, Rabb'lerinden bir hudâ {yani, *beyân*} üzerindedir.² (Baqara/5)

¹ Adı geçen Ebû Nasr hakkında bir açıklama ya da tanıtıma rastlamadım. Bununla birlikte Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsîri'ni rivâyet eden şahsın Ebû Sâlih el-Huzeyl b. Habîb olduğunu da belirtelim. Fakat Dr. Yûsuf el-'İş, Mukâtil'in Tefsîri'ni, Huzeyl b. Habîb'e nisbet etmiştir. Oysa tefsîr, râvisine değil, müellifine nisbet edilir. Meselâ "Huzeyl b. Habîb'in rivâyetiyle Mukâtil'in Tefsîri" denilir. Bunun da delili şudur: Elimizde Mukâtil'in Tefsîri'nin çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Bunların üzerinde, "İbnu's-Semmâk diye tanınan Ebû Amr Osman b. Ahmed b. Abdullah ed-Dekkâk'ın rivâyetiyle Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsîri" ibaresi yazmaktadır. Bu ifadeler Mukâtil'in Tefsîri'nin Köprülü Kütübhanesi'ndeki nüshasında Nûr/50 âyetinin tefsîrinde geçmektedir. III. Ahmed, Emanet ve Hamidiye nüshalarında ise Tefsîrin Mukâtil b. Süleymân'a kadar ulaşan silsilesi, "Bize Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Zeyd eş-Şehrezorî, Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Zâdelec'ten, o Abdu'l-Hâlık b. el-Hasen'den, o Abdullah b. Sâbit b. Ya'kûb es-Sevrî el-Mukrî'den, o babasından, o el-Huzeyl b. Habîb Ebû Sâlih ez-Zeydânî'den, o da Mukâtil b. Süleymân'dan 30 kişiden (bunların 12'si tâbiîndendir) rivâyetle dedi ki..." şeklinde geçmektedir. Kimisi diğerinden bir harf fazla rivâyet etmişken, kimisi Tefsîrde diğerine muvâfakat etmiştir... Ayrıca bkz. Dr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, tahkik mukaddimesi.

² Yazma nüshanın hâşiyesinden bir ilave.

İşte şunlar, Rabb'lerinden bir hudâ {yani, beyân} üzerindedir.³ (Loqmân/5)

Bunun doğrulayıcı ifâdesi de, Fussilet sûresi'ndeki şu âyettir:

Semûd (qavmin)e gelince, Biz onlara hudâ/hidâyet ettik {yani, beyân ettik/bildirdik}. (Fussilet/17)

Gerçekten Biz onu yola hudâ/hidâyet ettik {yani, ona beyân ettik/bildirdik}. (İnsân/3)

Şu, onlar için bir hudâ/hidâyet sebebi olmadı mı {yani, onlara beyân etmedi/bildirmedi mi}: Kendilerinden evvel kaç qurûn helâk ettik, onların meskenlerinde gezip dolaşıyorlar? Şübhe yok ki şunda, üstün akıl sâhiblerine işâretler/deliller vardır. (Tâ-Hâ/128)

Şu, onlar için bir hudâ/hidâyet sebebi olmadı mı {yani, onlara beyân etmedi/bildirmedi mi}: Kendilerinden evvel kaç qurûn helâk ettik, onların meskenlerinde gezip dolaşıyorlar? Şübhe yok ki şunda, işâretler/delliler vardır, kulak vermeyecekler mi? (Secde/26)

Buna benzer âyetler çoktur.

2. *el-Hudâ* ile, *İslâm dîni* kastedilmiştir; şu âyetlerde olduğu gibi:

Şübhesiz ki sen, dosdoğru bir hudâ {yani, dosdoğru bir dîn: *İslâm*} üzerindesin. (Hacc/67)

De ki: “Şübhesiz hudâ, Allâh'ın hudâsıdır” {yani, dîn, *İslâm dîni'dir*}. (Baqara/120)

Şübhesiz hudâ, Allâh'ın hudâsıdır” {yani, dîn, *İslâm dîni'dir*}. (En'âm/71)

Buna benzer âyetler çoktur.⁴

³ Yazma nüshadaki hâşiyeden bir fazlalık.

⁴ *el-Hudâ* ile, “İslâm dîni”nin kastedildiği âyetlere örnek: İsrâ/17; Kehf/13, 55, 57.

3. *Hudâ* ile, *îmân* kastedilmiştir; şu âyetlerde olduğu gibi:

Allâh hudâyâ erenlerin hudâsını arttırır {yani, onların *îmânını arttırır*}. (Meryem/76)

Biz de onların hudâlarını {yani, *îmânlarını*} arttırmıştık. (Kehf/13)

Size geldikten sonra sizi hudâdan {yani, *îmândan*} biz mi alıkoyduk?! (Sebe'/32)

Senin yanındaki ahdi gereği bizim için Rabbine du'â et. Gerçekten biz hudâyâ geleceğiz {yani, *îmân edeceğiz/mü'minler olacağız*}. (Zuhruf/49)

Bunun benzerleri çoktur.

4. *Hudâ* kelimesi, *dâî/davetçi* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

{*Ey Nebî!*} Sen sâdece bir uyarıcısın. Esâsen her qavm için bir hâdi vardır {yani, onları *davet eden bir davetçi olmuştur*}. (Ra'd/7)

Muhakkak ki sen, sırât-ı müstakîm'e hudâ/hidâyet {yani, *davet*} ediyorsun. (Şûrâ/52)

Mûsâ'nın qavminden de hakka hudâ/hidâyet {yani, *davet*} eden bir ümmet vardır. (A'râf/159)

Onlardan, emrimizle hudâ/hidâyet {yani, *davet*} eden önderler kıldık.⁵ (Secde/24)

Gerçekten bu Kur'ân doğruya hudâ/hidâyet {yani, *davet*} eder. (İsrâ/9)

⁵ Yazma nüshada ise bunun yerine, *Onları emrimizle hudâ/hidâyet eden önderler kıldık* (Enbiyâ/73) şeklindedir. Ancak bu yanlıştır; çünkü bu Enbiyâ sûresi'ndedir. Secde/24'te ise, *Onlardan... kıldık* ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla Yazma nüshada hatalı olarak, *Onları... kıldık* şeklinde yazılmıştır.

Biz Mûsâ'dan sonra indirilmiş olup önündekini doğrularak hakka hudâ/hidâyet {yani, davet} eden bir Kitâb dinledik. (Ahqâf/30)

Rüşde hudâ/hidâyet {yani, davet} ediyor. (Cinn/2)

Onları cahîmin yoluna hudâ/hidâyet {yani, davet} edin! (Sâffât/23)

Bunun benzeri âyetler çoktur.

5. *Hudâ* [hidâyet] kelimesi, *ma'rifet* [bilmek, tanımak, öğrenmek] ma'nâsında kullanılmıştır; şu âyetlerde böyledir:

Ve alâmetler (yarattı). Onlar yıldızla da hudâ/hidâyet bulurlar {yani, yollarını tanırlar/bilip öğrenirler}. (Nahl/16)

Onda [yeryüzünde], hudâ/hidâyet bulabilsinler {yani, gidecekleri yolları tanısinlar/bilsinler} diye yollar yaptık. (Enbiyâ/31)

Muhakkak ki Ben; yönelen, îmân eden ve sâlih amel işleyen, sonra, hudâ'ya/hidâyete eren {yani, hidâyeti tanıyarak/bilerek onu zikreden}⁶ kimse için gâffârım [çok bağışlayıcıyım]. (Tâ-Hâ/82)

Bakalım hudâyaya/hidâyete erecek {yani, sırrı tanıyacak/bilecek} mi, yoksa hidâyete ermeyenlerden {yani, sırrı tanımayanlardan/bilmeyenlerden}⁷ mi olacak? (Neml/41)

Bu gibi âyetler çoktur.

6. *Hudâ* kelimesi, *kitâblar ve rasûller* ma'nâsında kullanılmıştır; şu âyetlerde olduğu gibi:

⁶ Eserin yazma nüshasında da bu şekildedir. Muhtemelen anlam, "Sonra hidâyet bulmanın sevâbını bilen..." şeklindedir.

⁷ Muhtemelen buradaki *sırr* kelimesi, *taht* anlamındaki *es-serîr* kelimesinin eksik yazılmış şeklidir. Bu durumda ibare, "tahtını tanıyacak mı, yoksa tanımayacaklardan mı olacak" ma'nâsına gelir. (Çeviren)

Şâyet Benden size bir hudâ {yani, rasûller ve kitâblar} gelir de... (Baqara/38)

Şâyet Benden size bir hudâ {yani, rasûller ve kitâblar} gelir de... (Tâ-Hâ/123)

7. *Hudâ* lafzı, *doğruluk, doğru yolu bulmak* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

"Umarım Rabbim beni sevâe's-sebîle hudâ/hidâyet eyler" {yani, doğruya iletir, doğruyu gösterir} dedi. (Qasas/22)

Ve ben ateşin başında bir hudâ/hidâyetçi {yani, bana yolu gösterecek bir kimsel} bulurum. (Tâ-Hâ/10)

Bizi sevâi's-sırâta hudâ/hidâyet eyle {yani, bize doğru yolu göster!} (Sâd/22)

Buna benzer âyetler çoktur.

8. *Hudâ* kelimesi, *Muhammed'in durumu* anlamında kullanılmıştır; şu âyetlerde olduğu gibi:

Doğrusu, inzâl ettiğimiz beyinâtı ve hudâ'yı/hidâyeti {yani, Muhammed'in durumunu, o'nun nebî-rasûl olduğunu} gizleyenler... (Baqara/159)

Doğrusu, hudâ'nın/hidâyetin {yani, Muhammed'in durumunun, o'nun nebî-rasûl olduğunun} kendilerine beyân edilmesinin ardından arkalarını dönenler... (Muhammed/25)

Hudâ'nın {yani, Muhammed'in durumunun, o'nun nebî-rasûl olduğunun} kendilerine beyân edilmesinin ardından o Rasûl'e karşı gelenler... (Muhammed/32)

9. *el-Hudâ* ile, *Kur'ân* kastedilmiştir; şu âyetlerde böyledir:

Andolsun ki Rabb'lerinden onlara hudâ {yani, Kur'ân} gelmiştir. (Necm/23)

Onlara hudâ {yani, her şeyin açıklamasını ihtivâ eden Kur'ân} geldiğinde, insânları îmân etmekten alıkoyan şey, “Allâh, rasûl olarak bir beşeri mi ba'setti” demeleridir. (İsrâ/94)

Onlara hudâ {yani, her şeyin açıklamasını ihtivâ eden Kur'ân} geldiğinde, insânları îmân etmekten ve Rabb'lerine istiğfâr etmekten alıkoyan şey, ancak evvelkilerin sünnetinin kendilerine de gelmesini beklemeleridir. (Kehf/55)

10. *el-Hudâ* ile, *Tevrât* kastedilmiştir; şu âyetlerde böyledir:

Andolsun ki Mûsâ'ya hudâ {yani, *Tevrât'ı*} verdik. (Mûmin/53)

Andolsun ki Mûsâ'ya Kitâb vermiş, –onun liqâsından şübhe etme– ve onu İsrâîloğulları için hudâ {yani, *Tevrât'ı rehberlik*} kıldık/yapdık. (Secde/23)

Bunun bir benzeri de İsrâ sûresi'ndedir.⁸

11. *Hudâ* lafzı, *istircâda bulunmaya* [innâ lillâh... demeye] *iletilmek* ma'nâsında kullanılmıştır; şu âyetlerde olduğu gibi:

İşte Rabb'lerinden salavât ve rahmet onlara ve işte hudâya/hidâyete erenler {yani, *istircâda bulunmaya iletlenler*} de onlardır. (Baqara/157)

Kim Allâh'a {yani, kendisine isâbet eden musibetin Allâh'tan olduğuna}⁹ îmân ederse, onun qalbini hudâya/hidâyete erdirir {yani, *qalbini istircâda bulunmaya iletir*}. (Teğâbün/11)

12. *Lâ yehdî* [hidâyet etmez/hidâyete iletmez/erdirmez] ibâre-

⁸ *Kitab'ı Mûsâ'ya vermiş ve o'nu, İsrâîloğulları'na bir hidâyet kılmış (ve demiş)tik ki: “Beni bırakıp başkasını vekil edinmeyin!”* (İsrâ/2) âyeti-ne işaret etmektedir.

⁹ Yazma nüshanın hâşiyesinden eklenmiş bir fazlalık.

si, *hüccet/delil ortaya koyamama/delil iqâme edememe, dalâletten dînine iletmememe* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

Allâh kendisine mülk verdi diye Rabbi hakkında İbrâhîm ile çekişeni bilmiyor musun? Hani İbrâhîm, “Benim Rabbim dirilten ve öldürenidir” deyince o, “Ben de diriltir ve öldürürüm” demişti. İbrâhîm, “Muhakkak ki Allâh güneşi doğudan getiriyor, haydi sen onu batıdan getir” deyince, o kâfir apışıp kalmıştı. Allâh zâlimler qavmini hudâ'ya {yani, *hüccet/delil iqâme etmeye, delil ortaya koymaya, dalâletten dînine*} iletmez. (Baqara/258)

Siz hacılara su vermeyi ve Mescid-i Harâm'ın imâretini... Allâh zâlimler qavmini hudâ'ya {yani, *hüccet/delil iqâme etmeye, delil ortaya koymaya, dalâletten dînine*} iletmez. (Tevbe/19)

Allâh zâlimler qavmini hudâya {yani, *dalâletten dînine*} iletmez. (Cuma/5)

Benzeri âyetler çoktur.

13. *el-Hudâ* lafzı, *tevhit* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde böyledir:

Seninle birlikte hudâya {yani, *tevhide ve hakk dîne*} tâbi olursak, yerimizden koparılıp atılırız. (Qasas/57)

O ki Rasûlü'nü hudâ {yani, *tevhit*} ve hakk dîn ile gönderdi. (Saff/9)

Bunun bir benzeri de Feth sûresi'ndedir.¹⁰

14. *Hudâ* lafzı, *sünnet* anlamında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

¹⁰ *O odur ki, Rasûlü'nü hudâ ve hakk dîni ile gönderdi; onu bütün dînlerin üzerine çıkarmak için. Şâhid olarak Allâh kâfidir* (Feth/28) âyetine işaret etmektedir.

Biz atalarımızı bir ümmet üzerinde bulduk; biz de onların âsârı [öğretileri/dînleri] üzerinde giderek hudâya/hidâyete ereriz [*muhtedûn*] {yani, küfr husûsunda onların sünnetlerini ta'kîb ederek doğruyu buluruz}. (Zuhruf/22)

İşte bunlar {yani, nebîler} Allâh'ın hudâ/hidâyet ettiği kimselerdir. O hâlde sen de onların hidâyetlerine {yani, tevhid husûsundaki sünnetlerine} iktidâ et! (En'âm/90)

15. *Lâ yehdî* [*hudâ'ya/hidâyete erdirmez/iletmez*] ibâresi ile, *islâh etmez* anlamı kastedilmiştir; şu âyette olduğu gibi:

Şübhesiz Allâh hâinlerin keydini hudâya/hidâyete erdirmez {yani, zinâkârların amelini islâh etmez}. (Yûsuf/52)

16. *el-Hudâ* lafzı, *hayvânlara*¹¹ *ilhâm* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

Rabbimiz her şeye {yani, yeryüzünde hareket eden canlılara/hayvânlara} hilqatını {yani, kendisine uygun olan sûretini} veren, sonra da hudâ/hidâyet {yani, sonra da ona maişetini ve otlayacağı yeri nasıl bulacağını ilhâm} edendir. (Tâ-Hâ/50)

O ki taqdîr edip {yani, erkeği ve dişiye yaratmayı taqdîr edip} hudâ/hidâyet verendir {yani, erkeğe, dişiye nasıl yaklaşacağını, dişinin ona nasıl geleceğini [dişiye nasıl celbedeceğini] ilhâm edendir}. (A'lâ/3)

17. *Hudnâ* kelimesi, *tevbe ettik/döndük* ma'nâsında kullanılır; şu âyette olduğu gibi:

Şübhesiz biz Sana hudnâ ettik {yani, biz Sana döndük}.¹² (A'râf/156)

¹¹ Yazma nüshanın hâşiyesinden.

¹² Burada işaret edilen kelimenin iştikakı *he-vav-dâl* harfleridir. Dolayısıyla *he-dâl-ye* kökünden türeyen *hudâ* ve *hidâyete* ile alakası yoktur. Bkz. Râğîb el-İsfehanî, *el-Müfredât*; *Mu'cemu Elfâz'l-Qur'âni'l-Ke-rîm*. (Çeviren)

2. EL-KÜFR [الكفر]

el-Küfr, 4 ma'nâda tefsîr edilir:

1. *el-Küfr* lafzı, *Allâh'ın tevhidine küfretmek*, *O'nu inkâr etmek* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde böyledir:

Gerçekten o küfr edenleri {yani, Allâh'ın tevhidini/bir ve tek ilâh olduğunu inkâr edenleri} uyarsan da, uyarman da onlar için birdir: îmân etmezler. (Baqara/6)

Küfr edip {yani, Allâh'ın tevhidini inkâr edip} Allâh yolundan alıkoyanlar... (Muhammed/1)

Benzeri buyruklar çoktur.

2. *el-Küfr* kelimesi, *hüccetin/delilin inkârı* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

O tanıdıkları kendilerine gelince, ona küfr ettiler {yani, onlar onu tanıdılar, fakat onu inkâr ettiler}. (Baqara/89)

Kendilerine Kitâb verdiğimiz kimseler [yahûdî ve hristiyanlar] o'nu, oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar {yani, Nebî'yi [oğullarını tanıdıkları gibi] tanırlar; çünkü o'nun nitelikleri, berâberlerindeki Tevrât'ta bulunmaktadır}. Kendilerini zarara uğratanlardır ki, îmân etmezler.¹³ (En'âm/20)

Kendilerine Kitâb verdiklerimiz onu {yani, Ka'be'nin kible olduğunu} oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Bununla birlikte içlerinden bir grub bildikleri hâlde hakkı gizlerler.¹⁴ (Baqara/146)

¹³ Bu âyette *küfr* lafzı değil, *lâ yu'minûn* [îmân etmezler] ibaresi yer almaktadır.

¹⁴ Bu âyette de bir önceki âyette olduğu gibi *inkâr* manası bulunmakta, fakat *küfr* lafzı yer almamaktadır. Bu iki âyetin şahid gösterilmesi, muhtemelen bir yanlış sonucudur. Çünkü müellifin itiyadı, manayı değil, aynı kökten gelen lafzı delil göstermek şeklindedir.

Yoluna gücü yetenlerin Beyt'i [Ka'be'yi] haccetmesi, Allâh'ın insânlar üzerindeki bir hakkıdır. Artık kim küfr ederse {yani, *Ehl-i Kitâb'dan olsun, diğer din müntesiblerinden olsun kim Allâh'ın Beyt-i Harâm'ını haccetmeyi inkâr edip haccın farziyyetini reddederse*}, şübhesiz ki Allâh âlemlerden {yani, *Ehl-i Kitâb'dan ve onların gayrısından*} ğanıdır. (Âl-i İmrân/97)

3. *el-Küfr* kelimesi, *küfrân-ı ni'met/nankörlük* anlamında kullanılır; şu âyetlerde böyledir:

Bana şükr edin, Bana küfr {yani, *ni'metime küfr/nankörlük*} etmeyin! (Baqara/152)

{Süleymân dedi ki:} “Şükr mü edeceğim, yoksa küfr {yani, *yoksa ni'mete küfr/nankörlük*} mü edeceğim diye beni sinaması içindir.”¹⁵ (Neml/40)

Allâh'a şükret diye; ve her kim şükr ederse, kendi lehine etmiş olur; her kim de küfr {yani, *ni'mete küfr/nankörlük*} ederse, doğrusu Allâh ğanıdır, hamîddir. (Loqmân/12)

{Fir'avn, Mûsâ'ya dedi ki:} “O yaptığın fiili yaptın, o hâlde sen o kâfirlerdensin {yani, *nankörlerdensin –ki bununla, o'nu küçükken büyüüttüğünü ve o'na iyilik yaptığını, buna karşılık Mûsâ'nın nankörlük ettiğini kasdetmektedir–*}. (Şu'arâ/19)

Benzeri âyetler çoktur.

4. *el-Küfr* kelimesi, *berî/uzak olmak, uzaklaşmak* ma'nâsında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

{İbrâhîm, babasına ve qavmine dedi ki:} “Biz size küfr ettik {yani, *biz sizden teberri ettik/uzaklaştık*}; bizimle sizin aranızda ebedî olarak düşmanlık başladı.” (Mümtehine/4)

¹⁵ Neml/40. Yazma nüshada, *Kim şükrederse* ifadesi de vardır.

Sonra, qıyâmet günü kiminiz kiminize küfr edecek {yani, *kiminiz kiminizden uzak olduğunu ilan edecek*}. ('Ankebût/25)

{İblîs kendisine itâat edenlere diyecek ki:} “Ben sizin bundan evvel beni, (itâatte Allâh'a) şirk koşmanıza da küfr etmişim” {yani, *berî/uzak olduğumu bildirmiştim*}. (İbrâhîm/22)

Benzeri buyruklar çoktur.

3. EŞ-ŞİRK [الشرك]

eş-Şirk, 3 şekilde açıklanmıştır:

1. *eş-Şirk* lafzı, *başkasını O'na denk tutarak Allâh'a eşortak koşmak* anlamında kullanılır; şu âyetlerde olduğu gibi:

Allâh'a ibâdet edin, O'na hiçbir şeyi şirk koşmayın {yani, *başkasını O'na denk ve eş tutmayın!*} (Nisâ/36)

Doğrusu Allâh, Kendisine şirk koşulmasını {yani, *Kendisine başkasının denk ve eş tutulmasını*} bağışlamaz. (Nisâ/48)

Kim Allâh'a şirk koşarsa {yani, *başkasını O'na denk ve eş tutarsa*}, Allâh ona {*–bu hâlde öldüğü taqdîrde–*} cenneti harâm kılar. (Mâide/72)

Elbette Allâh müşriklerden {yani, *başkasını Kendisine denk ve eş tutanlardan*} berîdir. (Tevbe/3)

Benzeri âyetler çoktur.

2. *eş-Şirk* lafzı, *ibâdetten gayri tâ'atte ortak koşmak* ma'nâsında kullanılmıştır; şu âyette olduğu gibi:

O ikisine {yani, *Âdem ile Havvâ'ya*}¹⁶ sâlih [hilqati düz-

¹⁶ Mukâtîl b. Süleymân'ın Tefsiri'nde de özetle şöyle denilmektedir: